

वीरमित्रोदये

व्यवहाराध्यायः ।

मित्र मिश्रेण विरचितः ।

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृतः ।

कलिकातानगरे

सुचारुयन्त्रे

मुद्रितः ।

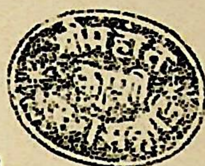
১৮৭৫ ।

প্রিণ্টার-শ্রীরামব্রহ্ম মুখোপাধ্যায় ।

वीरमित्रोदयस्य सूचीपत्रम् ।

समाप्तेदं सूचीपत्रम् ।

ॐ गणेशाय नमः ।

अथ वीरमित्रोदयाख्यधर्म्मशास्त्रं लिख्यते ।

तत्र प्रथमं व्यवहाराख्य-प्रकरणम् ।

पुरतः प्रविलोक्य भर्गचापम्परतः कामपिकामकार्मुकज्याम् ।
पुलकाञ्चितपीनबाहुदण्डः कुशलन्नः कुरुताद्रघु-प्रकाण्डः ॥१॥
स्वस्तिश्रीयुतवीरसिंहनृपते राज्ञावशादुत्सुकः
श्रीमित्राभिधपण्डितः प्रतिदिशङ्कीर्त्त्यानिशं मण्डितः ।
नानानिर्णय-वर्णनं व्यसनिनां सद्भावतान्नीतिदम्
सम्प्राप्तव्यवहारसाधकमिमं कुर्वे प्रकाशम्परम् ॥ २ ॥
उद्वृत्तप्रभवप्रजापरिभवप्राग्भारभङ्गाद्भुता
नन्ताकारमरागमत्सरबुधा-राध्यन्निदिध्यासनैः ।
धर्मैकाश्रयमाश्रयं मुनिगिराम-ह्वासदुद्धारकम्
प्रस्तौमि व्यवहारमच्युतमिव प्राक्प्रस्तुतप्राक्तनैः ॥ ३ ॥
परिभाषापरिष्कारः प्रमाणानान्निरूपणम् ।
विवादपदनिर्देशः प्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४
एवम्प्रकरणान्यत्र चत्वारि प्रथमे पुनः ।
लक्षणं व्यवहारस्य निरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥

व्यवहारस्य भेदाश्च स्वलक्षण-विलक्षणाः ।
सामान्यतोविशेषाश्च परिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥
सामान्यपरिभाषायां धर्माधिकरणे क्षणम् ।
दर्शने व्यवहारस्य राज्ञो विधिविवेचनम् ॥ ७॥
प्राड्विवाकस्वरूपञ्च सभापतिसभासदाम् ।
निरूपणञ्च सभ्यानां सयुक्तिकबलाबलम् ॥ ८ ॥
केषाञ्चित्सभ्यभिन्नाना-मपिस्थानं सभास्थले ।
तत्प्रयोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥
विवेचनमथो कार्य्यं सद्दूष्टकसभापतेः ।
प्रतिज्ञोत्तरहेतूनां पदानां सिद्धिशालिनाम् ॥ १० ॥
निरूपणमसंदूष्टावदृष्टौ च सभापतेः ।
सद्दूष्टकस्य दोषोक्तिः सम्यक्दृष्टौ फलाभिधा ॥ ११ ॥
विशेषपरिभाषायां प्रत्यभियोगनिर्णयः ।
निह्नवादौ विधिस्तत्र निह्नवादिविवेचनम् ॥ १२ ॥
विलम्बोत्तरदानञ्च क्वचिन्नैव विलम्बनम् ।
आद्ये प्रकरणे त्वर्था विविच्यन्ते क्रमादमी ॥ १३ ॥
उपोद्घातप्रसङ्गाद्यैरन्येपि तदनुव्रताः ।
द्वैतीयीके तु साक्ष्यादि-लक्षणान्तत्र साक्षिणः ॥ १४ ॥
असाक्षिणस्तत्र हेतुः साक्षिप्रश्नविधिस्ततः ।
तद्द्वैधे निर्णयःकौट साक्ष्ये क्वचिददोषता ॥ १५ ॥
निर्णयो लिखितस्याथ तद्भेदास्तत्परीक्षणम् ।
साक्षिणां लिखितस्यापि शब्दत्वेन प्रमाणता ॥ १६ ॥
भुक्तिर्विशेषणान्यस्या अर्थापत्त्यनुमानता ।
लौकिकानाम्प्रमाणानामभावे दिव्यभावना ॥ १७ ॥

दिव्यभेदास्तदावस्था देश काशाधिकारिण:।
तस्मात्प्रकारास्तद्विशेषविषयो विविधा:क्रमात् ॥ १८ ॥
तेषामपि च शब्दोत्थाऽनुमानत्वेन मानत:।
एतेऽर्थाविविच्यन्ते ऽथोतातीयिके तत: क्रमात् ॥ १९ ॥
व्यवहारपदा न्यष्टादशोद्दिष्टानि लक्षणम्।
तेषां सामान्यमथ तद्भिदानां विविधा विधा: ॥ २० ॥
एतेऽर्था: सम्यगुच्यन्ते तुरीये तु प्रकीर्णकम्।
यन्नोक्तमुपयुक्तन्तद्विविच्य प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

अथ कोऽयं व्यवहार:।

प्रमाणतर्कोपष्टब्ध: पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति चेन्न। वादादेरपि तत्त्वापत्ते:। लिखितादि: प्रमाणविशेष: परिगृह्यत इति चेत्। तत्रापि तत्प्रदृत्त्यविरोधात्। अनुमानाद्यवहिर्भावाच्च तेषामव्यावर्त्तकत्वात्। अतएवान्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम्। प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपनिरूपणानौचित्याच्च कथनादे-र्व्यवहारपदवाच्यत्वे व्यवहारान्नृप: पश्येदित्याद्यनन्वयाच्च। उच्यते। ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहार:। कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थाविषयत्वात्। अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदिकार्थविषयककथाया-स्तथात्र व्यवहारव्यपदेश:। अतएव यथायथं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम्। तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते। चतुष्पात्त्वमपि तस्य तदविरोध्येवे-त्यप्युप-पादयिष्यते। यत्तु गोपालेन तत्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्वमेवास्येति मिश्रमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावसानत्वाच्च जल्पमेवायमिति तन्निरस्तन्तद्वयमप्ययुक्तम्। श-

ज्ञातत्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात्। वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डत्वम्परमसम्भवि। अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं सति नायुक्तम्। नच पश्येदित्यन्वयः। निर्णयार्थकथनतया सर्वनिबन्धृभि-स्तद्व्याख्यानात्। स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्। इति याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदा-न्यृणादानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसम्बन्धिसम्वेद्यतया ततः प्रतीयते। तस्याह्ययमर्थः। स्मृत्याचारादि धर्म्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्या-न्यैरभिभूतः पूरुषोराजादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदा वेद्यमानश्चतुष्पाद्व्यवहारस्य पदं विषयः। हीति प्रसिद्धमृणादानादिलक्ष्यत्वेन मन्वाद्युक्तमुपलक्षितमिति। एवञ्चाधर्षितस्यार्थित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्वन्तयोर्विवादस्य व्यवहार इति प्रतीयते। इदमेव च मिताक्षरायामन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम्। अन्यविरोधेनेत्यनुक्ते प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारःस्यात्। स्वसम्बन्धितयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधिभवत्येवे-त्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति। इदं चोत्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम्। नच सम्प्रति पत्त्रावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्य्यवसानात्। अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात्। यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः। इदं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। यच्च कात्यायनेनोक्तम्।

प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।
साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

एतच्च व्यवहारहेतु व्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया माधवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते सतीति व्यवहारहेतुरुक्तः ॥

धर्माधर्मविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् ।

तथा च नारदः ।

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमबूभुजत् ।
धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ।
तदा न व्यवहारोऽभू-न्न द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तत इति ।

वृहस्पतिरपि ।

धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्न हिंसकाः ।
लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तत इति ।
न्यायेत्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् ।

तत्र माधवीयव्याख्यानम् ।

न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तर इदं युक्तमिदमयुक्तमिति । उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलसाध्यस्थणादानादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति । मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणन्तस्य विस्तरः प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन् विषय इति । साध्यमूलेत्यादितुल्यम् । मदनरत्नाकरस्मृति चन्द्रिकाकल्पतरुकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपपरतयापि

व्याख्यानमुक्तम्। प्रयत्नसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये गृहक्षेत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत्। तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्त्वत्यपदव्यत्वेनातीव पतितव्यम्। वयन्तु सर्वसप्तम्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे। विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे। नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रवर्त्तते ऽस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः। विच्छिन्ने विविधच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्पर्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेयेसति। यद्वा। धर्म्म आख्यायते ऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत्। न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादिगतार्थमिति। हारीतः।

स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम्।
न्यायेन क्रियते तत्तु व्यवहारः स उच्यत इति।

न्यायेन प्रमाणेन। एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम्॥

इति व्यवहार लक्षणम्॥

निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्या ऽमुमेवार्थमुपलक्षयति। सा च कात्यायनेनोक्ता। विनानार्थेन सन्देहोहरणं हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद्व्यवहारइति स्मृत इति।

अथ व्यववारभेदाः नारदः।

सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति सविज्ञेयो द्विलक्षणः।
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखात्पूर्वकः पण इति।

यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्राज्ञे दास्यामीति पत्रलिखनपूर्वकम्प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः।

तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थो भक्तम्भवति। स एव त्रयोदशप्रकार-निबन्धनानवान्तरभेदानुद्दिश्य विहृतवान्। यथाह।

चतुष्पाच्च चतुःस्थान चतुःसाधन एव च।
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी-चतुष्कारी च कीर्त्तितः।
त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारर्द्विगतिस्तथा।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखास्तथैव च।
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम्।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः।
तत्र सत्ये स्थितो धर्म्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु।
चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायान्तु शासनम्।
साम्याद्युपायसाध्यत्वाच्चतुः साधन उच्यते।
चतुर्णामपिवर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः।
कर्त्तनयोसाक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च।
व्याप्नोति यादृशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः।
धर्मस्यार्थस्य यशसोलोकपङ्क्तेस्तथैव च।
चतुर्णाङ्करणादेव चतुःकारी प्रकीर्त्तितः।
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्त्तते।
त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत्।
द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः।
शङ्कासतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होडाभिदर्शनात्।
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विद्वारः समुदाहृतः।
पूर्ववादस्तयोः पक्ष प्रतिपक्षस्तदुत्तरः।
भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः।
भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम्।

राजा स पुरुषः सभ्यः शास्त्रं गणकलेखकौ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः।
ऋणादानह्युपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च।
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च।
वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः।
विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वा-नुशयमेव च।
समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा।
स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसः।
वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च।
द्यूतम्प्रकीर्णकञ्चैवे-त्यष्टादशपदः स्मृतः।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते इति।

यद्यपि प्रतिज्ञादीनां वक्ष्यमाणानां साक्षाद्व्यवहारस्वरूप घटकत्वाद्व्यवहारपादकत्वं युक्तम्। धर्म्मादीनान्तु तत्र सत्ये-स्थितो धर्म इति नारदोक्तप्रकारेणैव निर्णयमात्रहेतुत्वान्न साक्षाद्व्यवहारः पादत्वमर्हम्। याज्ञवल्क्यादिभिरतएव तेषामेव व्यवहारपादत्वमुक्तन्तद्वचनानि त्वग्रे प्रदर्शयिष्यन्ते। तथापि निर्णयाख्यचतुर्थव्यवहारपादहेतुत्वेन गौणमेव व्यवहारपादत्वमेषामत्रोक्तम्। व्यवहारपदेन निर्णय एव वा लक्ष्यते। तद्धेतुत्वन्तत्पादत्वमिति तद्द्रष्टव्यम्। तथा च वृहस्पतिः। धर्म्मादीनां निर्णयहेतुत्वं स्पष्टमेवाह।

धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया।
चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थेविनिर्णय इति॥

गौणानामेषान्धर्म्मादिपादानामधिकरणकथनम्। तत्र सत्येस्थितोधर्म इत्यादिना। अत्र माधवीये चरित्रन्तु स्वीकरण

इति पाठं लिखित्वा देशाचारचरित्रं तत्स्वीकारे तदेव निर्णयहेतुरिति व्याख्यातम् । कात्यायनवचनञ्च तत्र ।

यद्यदाचर्य्यते यत्र धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।
देशस्याचरणे नित्यं चरित्रन्तद्धिकीर्त्तितम् ॥

चण्डेश्वरेण तु चरित्रन्तु पुस्तकरणमिति पठित्वा पुस्तम्पञ्जिकेत्यर्थः । तत्करणमधिकरणं यस्येति व्याकृतन्तद् गूढहीनाद्वचनान्तरासम्वादाच्च हेयम् । तेषां निर्णयहेतुत्वं प्रपञ्चितं कात्यायनेन ।

दोषाकारी तु कर्तृत्वं धनहारी स्वकं धनम् ।
विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः ॥

वाक्पारूष्यस्तेयादिदोषकारी व्यवहारप्रवर्त्तनमन्तरेणै-वानुतापादिना धर्म्माभिमुखोऽधर्म्माद्भीतश्च स्वस्य दोषकर्तृत्वं स्वयमभ्युपैति । यत्र धनस्वामीधर्म्माभिमुखादधर्मभीरोश्चाधम-र्णादेर्व्यवहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोति तत्रोभयत्र सम्प्रति-पत्युत्तर इति यावत् । धर्मेणैव निर्णय इत्यर्थः । अतएवो-क्तन्तत्र सत्येस्थितोधर्म इति ।

स्मृतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।
कार्य्याणां नियमार्थेषु व्यवहारः स्मृतो हि सः ॥

धर्मसाधकैः सभ्यैः स्मृतिशास्त्रं साक्ष्यादिक्रियाप्रत्यायकम-र्थिप्रत्यर्थिनोः कार्य्यनिर्णयार्थं प्रथितम्प्रख्यापितं यत्र चतुष्पा-द्व्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णयकरणमिति यावत् । तत्र व्यवहारो निर्णयहेतुरित्यर्थः ॥ अतएवोक्तम् । व्यवहारस्तु साक्षिषु तिष्ठति । साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् ।

चरित्रविषयवचनम्पूर्वमेवोपवर्णितम् ।
न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ॥
यन्धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यन्तद्राजशासनम् ।
न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्रम् ।

तदविरोधेन देशदृष्टेर्देशाचारस्याविरोधेनेति । सम्प्रत्य-न्तर्गतस्य निष्कृष्यान्वयः राजायं धर्मं स्थापयेदाज्ञापयेत्तन्न्या-य्यमुक्तं राजशासनं अन्यदन्याय्यमित्यर्थात् । तादृशशासनानु-रोधेन निर्णयः कर्त्तव्य इत्यर्थः । धर्मादीनामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वबाधकमुत्तरत्र विवक्ष्यते । असतां विषये स्तेयादीनां संसर्गात् पारदार्य्यस्तेयादिशङ्कातयाभियोगः । होडालिङ्गं चौ-र्य्यादिचिह्नन्तद्दर्शनात् साक्षाद्दर्शनं वा होडादर्शनन्तस्मादनेनैव चौर्य्यादिकृतमिति निश्चयरूपेणाभियोगस्तत्वाभियोग इत्य-र्थः । हिरण्यमन्युदकानां यथा सम्भवं व्यवहाराङ्गत्वं अष्टादश-पदानां निरूपयिष्यन्ते क्रियाभेदादेकैकव्यवहारपदसम्बन्धि व्यापारभेदा-दनन्तरप्रकारत्वं शाश्वतम् । इति व्यवहारभेदः ।

अथ सामान्यपरिभाषा । तत्र धर्म्माधिकरणाख्या सभानिरू-पणम् । बृहस्पतिः ।

दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षण्याङ्कल्पयेत्सभाम् ॥
माल्यधूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम् ।
प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथेति ॥
लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तं लक्षणेन तु लक्षिताम् ।

अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः । सभायां धर्म्माधिकरणात्व-ङ्कात्यायन आह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति।

तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः।

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः।
राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुरिति॥

त्रय इत्युपलक्षणम्। अधिकानामपि स्मृतत्वात्। तच्च वक्ष्यते। अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः अत्र प्रविशेत्सभाम्। सभामेव प्रविश्वेदित्यादिवचनात् सभामुख्यं व्यवहारदर्शनस्थानम्। अन्यान्यथ मुख्यानि व्यवहारवचनादवगन्तव्यानि।

देशस्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः।
निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्यवादिनः॥
आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा।
सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः॥
उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम्।
कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः॥
ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः।
कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति॥

स्वकै रारण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपि शब्दाद्ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभि र्निर्णयं कुर्य्युरुभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषां कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो ग्रामदेवयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः। पुरं मुख्यनगरम्। तस्मादर्व्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदसार्थः कुलिकादीनि पञ्चस्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव अग्रामादीनि

दशस्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो-जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः ।

श्रेण्यो रजकाद्यष्टादश हीनजातयः ।
चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः ।

वर्गिणो गणप्रभृतयः । इति सभानिरूपणम् । अथ व्यवहारदर्शनविधिः । तत्र मनुः ।

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्य्याणि कार्य्यिणाम् ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥
धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेदिति ॥

व्यवहारान् पूर्वलक्षितान्दिदृक्षुर्निर्णिनीषुः । पार्थिवोऽभिषिक्तक्षत्रियः । तमेवाधिकृत्य प्रजापालनव्यवहारदर्शनादिविधानात् । यथावृत्तो भवेन्नृप इत्यादिषु । नृपग्रहणात्तु अन्यस्यापि तत्स्थानापन्नस्य प्रजापालनौपयिकं धर्मजातम्भवतीति गम्यते । आसीनः स्थितो वेति सामर्थ्याद्यनुसारेण पूज्यापूजार्थि प्रत्यर्थ्यपेक्षया वा व्यवस्थितो विकल्पः । दक्षिणपाण्युद्यमनं कार्य्यिणामवधानबोधनार्थम् । विनीतवेषाभरणत्वन्तेषामपि प्रतिभा निवृत्त्यर्थमुपात्तम् । प्रत्यहमित्यनेनाह्निकवद्व्यवहारदर्शनस्यावश्यकतोक्ता । देशदृष्टाः श्रुतिस्मृत्यनुक्ता अपि देशाचाररूपास्तदविरुद्धा हेतवो युक्तिकलापाः । यथो-

हीत्यभ्यमानां कन्यां याचितुमागताय भोजनदानं कन्या-
प्रतिश्रवणप्रतिबद्धमतस्तस्मिन् कृते अवश्यं तस्मै कन्यादात-
व्येति निर्णीतव्यम्। एवमन्यदप्यूह्यम्। यथाह कात्यायनः।

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः।
श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन देशदृष्टः स उच्यत इति॥

मार्गेषु व्यवहारपदेषु। निबद्धानि सम्बद्धानि धर्मनिर्णा-
योपयोगित्वाद्धर्मासनम्। सम्वीताङ्गो वस्त्राद्या वृतशरीर
इत्यनेन नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादिपरिहारोपयोगि सर्व-
मुपलक्षितम्। समाहितो विक्षेपशून्यः। विक्षेपदशायान्तत्व-
प्रतिभासायोग्यत्वाच्चितस्य लोकपालप्रमाणोऽपि तदुपयोगी।
याज्ञवल्क्यः। व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति।

अत्र व्यवहारान् स्वयम्पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहमित्यने-
नैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहारदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मण-
सहित्यादि विधानार्थः। ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिव्युदासाय।

सहयुक्तेऽप्रधान इति व्याकरणस्मृतेः।
सहार्थे तृतीयया तेषामप्राधान्यं गम्यते इति॥

तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथादर्शनयो र्नतेषां दोषः। किन्तु-
राज्ञ एवेति बोधनम्। धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव क्रोध-
लोभविवर्जिते सिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्श-
नान्यथादर्शनयो-र्दोषातिशयप्रदर्शनार्थम्। न च क्रियानु-
वादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः। दर्शनकर्तृतया वाक्या-
न्तरप्राप्ते तावद्विशेषणवैशिष्टस्यैकार्थस्य बोधनात्तदनापत्तेः।
पौरुषेयवाक्ये तात्पर्य्यानुरोधेन तस्यादोषत्वाच्च। ननु सर्वे-

ऽपि व्यवहारदर्शनविषयो न तावत्केवलादृष्टार्थः। प्रजापाल-
नौपयिकदुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात्। अतएव
विज्ञानेश्वरः। अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालन-
स्परमो धर्मस्तच्च दुष्टनिग्रहं विना न सम्भवति। तत्परिज्ञानञ्च
व्यवहारदर्शनं विनेति व्यवहारदर्शनमहरहः कर्त्तव्यमित्यु-
क्तम्। व्यवहारान् स्वयं पश्येदित्यादि। नच तदेव फल-
मिति वाच्यम्। स्वर्गादिफलस्यादर्शनान्यथादर्शनयोः प्रत्य-
वायस्य वचनान्तरैर्बोधनात्। तथाच कात्यायनः।

सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः॥ इति

अत्र ब्राह्मणपुरोहितशब्देन अनियुक्तानान्तेषां ग्रहणम्।
सभ्यशब्देन नियुक्तानाम्। बृहस्पतिरपि।

विप्रो धर्मद्रुमस्यादिः स्कन्धशाखे महीपतिः।
सचिवाः पत्रपुष्पाणि फलं न्यायेन पालनम्॥
यशोवित्तं फलरसो भोगोपग्रहपूजनम्।
अजेयत्वं लोकपंक्तिः स्वर्गे स्थानञ्च शाश्वतम्॥
विदित्वैतान्न्यायरसान् समो भूत्वा विवादिनम्।
त्यक्तलोभादिकं राजा धर्मंकुर्य्याद्विनिर्णयमिति॥

न्यायरसान् व्यवहारदर्शनफलानि। प्रत्यवायोऽपि मनुनोक्तः।

विद्धो धर्मोह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते।
शल्यं चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः॥
पादोऽधर्मस्य कर्त्तारम्पादः साक्षिणमृच्छति।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति॥

कर्त्तृसमपापाः सर्वे भवन्तीति तात्पर्य्यम्। नन्वन्यपापस्यान्यत्र संक्रमसम्भवः। नारदोऽपि।

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः।
वक्तव्यं तत्प्रियन्नात्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्॥

तत्प्रियं न वक्तव्यं राज्ञः मनोऽनुकूलमेव न वाच्यम्। किन्तु न्याय्य एवं सति सभ्यो न किल्बिषी भवेदिति नञ्द्वयान्वयः।

अधर्मतः प्रवृत्तन्तं नोपेक्षेरन् सभासदः।
उपेक्ष्यमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः॥
अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः।
तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृप इति॥

मनुः। राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः।
एनो गच्छति कर्त्तारन्निन्दार्हो यत्र निन्द्यत इति॥

किञ्च दुष्टापरिज्ञानोपायेष्वनेकेषु प्राप्तेषु विधावस्मिन्नभ्युपगम्यमानेऽयं नियमविधिः। स्वर्गादिफलप्रत्यवायपरिहारयोर्भव्यत्वेऽपूर्वविधिरिति वैरूप्यञ्चापद्यते। व्यवहारदर्शनमात्रोपायकत्वं यदि दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तर्हि तदर्थतयाऽनुष्ठानार्थतया ज्ञानस्येति विधिर्व्यर्थः। अथ यथा भट्टसोमेश्वरेणानुष्ठानं विनाभूतस्यापि ज्ञानस्य विध्यधीनाङ्गत्वनिर्वाहाय यदेव विद्ययेत्यादि-वाक्येन कर्मार्थतया विधिरभ्युपगतो यथाच मित्रादिभिर्लिङ्गादे वाङ्गत्वं ज्ञानस्येत्युक्तम्। तथा व्यवहारदर्शनस्य तदविनाभावेऽपि विधिरभ्युपेयताम्। नैवं कर्मानुष्ठानस्यापूर्वसाधनत्वा-त्तात्पर्य्यवसायिज्ञानविधिरविनाभावेऽप्यस्तु। दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तु तदभावान्नाङ्गापेक्षेति

वैषम्यम्। नचास्यापि प्रजापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतः पर-मरयास्त्वेवापूर्वपर्य्यवसानमित्यस्त्वङ्गत्वार्थम् एव विधिरिति वाच्यम्। एवमपूर्वपर्यवसायिविधिसम्भवेऽपि स्तुत्याद्यभावेऽना-रभ्यविधेरङ्गत्वाबोधकत्वात्। अन्यथाध्ययनाध्यापनयो-रप्य-ङ्गत्वापत्तेः। स्नानस्य तु वाक्यादेवाङ्गत्वं यदेव करोतीति श्रवणात्। येन कर्मणेच्छेत्तत्र जयानुजुहुयात्।

एवं विनायकसम्पूज्यग्रहांश्चैव विधानतः।

कर्मणां फलमाप्नोति इति च श्रवणा ज्जपहोमविनायक-स्नपनग्रहयज्ञानामिव शूद्राद्यधिकारनिवृत्तिश्च तद्विधिबो-धिताध्ययनोपायकस्नानाग्निलाभ उपायान्तरस्य स्नानाग्नि-द्वारकत्वेपप्रतिक्षेपात्। प्रजापालनं परं ज्योतिष्टोमाद्यपूर्व-मेव स्वफलापूर्वञ्जनयतीत्यन्यदेतत्। अत ब्रूमः। व्यवहार-दर्शनोत्पत्तावेव विधेस्तात्पर्य्यम्। अन्ये तु विषयस्तस्य निमित्तफलोपाधिभेदेनाधिकारविषयः प्रयोगभेदश्चाग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पन्नस्य यावज्जीवस्य अग्निहोत्रं जुहुयात्। अग्नि-होत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यत्रेव। अतो न वैरूप्यादि-दोषः। दृष्टार्थतया तु न विधिरयं प्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्याः यद्यपि व्यवहारशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादका एव प्रायो विषय इत्येतस्यापि तथात्वेन बाधकन्तथापि विधित्वे सम्भवत्यनु-वादत्वमङ्गीकर्त्तुमनर्हम्। यत्र तु तदसम्भवस्तत्र तदेवाश्रि-यते व्यवहारशास्त्रत्वादिति सकलनिबन्धसरसायातः समाधिः दृष्टादृष्टपरिज्ञाने तु यद्युपायान्तरप्राप्त्या व्यवहारदर्शनस्य पाक्षिकत्वं तदास्य नियमविधित्वमेवाध्यापनादिविधीनामिवा-र्जनोपायतया तद्देवोपायान्तरादर्जने प्रत्यवायकल्पनवद्-

पायान्तरात् दृष्टादृष्टपरीक्षया प्रजापालनेत्यवसेयम्। स्मृत्यादीनाञ्च त्रैवर्णिकचातुर्वर्ण्याधिकारिकत्वात्। म्लेच्छादीनां यथाकथञ्चिद्दृष्टादृष्टपरिज्ञानेन प्रजापालनेऽपि न क्षतिः। नचैवं प्रजापालनविधेरप्यभिषिक्तक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्येषामत्र फलाभावेनाप्रवृत्तिः। दृष्टादृष्ट्यादि लाभार्थं कथञ्चित्प्रवृत्तावपि तस्माद्धर्म्माभावप्रसङ्गेऽन्यथा दर्शनादर्शनन्यायप्रवृत्त्यादिना प्रत्यवायाभावापत्तिश्चेति वक्तव्यम्। दयाहिंसादि साधारणधर्म्मान्तर्भावेण प्रजापालनस्य तेषामपि धर्मजनकत्वात्। नृपपदेन तत्संग्रहसम्भवाच्च। तस्मादयमत्र निष्कर्षः। उत्सर्गापवादादिमूलभूतान्वयव्यतिरेकादिन्यायमूलकता यत्र सम्भवति तादृशव्यवहारशास्त्रस्य सर्व्वस्य न मूलकता कल्प्यते। यदंशे तदसम्भवस्तत्रादृष्टार्थकतया वेद एव मूलं कल्प्यते। वास्तुसामुद्रिकादिविधिषु ज्योतिःशास्त्रायुर्वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकप्रसङ्गेनाचार्य्यैः स्मृत्यधिकरणे व्यक्तमेव एतत्प्रपञ्चितम्। अतएवार्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरित्युक्तम्। वचनविरोधे न्यायस्य बाधत्वादर्थशास्त्रस्य च तन्मूलकत्वात्। यत्तु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत इति वचनं तस्यायमाशयः। न्यायानुपष्टब्धस्मृत्यपेक्षया न्यायोपष्टब्धा स्मृतिर्बलवतीति न्यायानुपष्टब्धस्मृतेरसामर्थ्यान्तरकल्पना कार्य्येति। तस्य चोत्सर्गापवादविषयव्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह। व्यवहारत इति। वृद्धव्यवहारा-दन्वयव्यतिरेकादि रूपादनादिव्युत्पत्त्या परपर्य्यायान्न्यायो प्रत्येतव्य इत्यर्थः।

नारदोऽपि। धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तोविधिः स्मृत इति।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे युक्तिर्न्याय:। न्यायपर्य्यालोचनाभावे सोपपत्तिकन्दोषमाह। बृहस्पति:।

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णय:।
युक्तिहीनविचारे हि धर्महानि: प्रजायते॥
चोरोऽचोर: साध्वसाधु जायते व्यवहारत:।
युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गत:॥
असत्यासत्यसदृशा: सत्याश्चासत्यसन्निभा:॥
दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत्।

साध्वसाधुरिति छान्दस: सुलोप:। साधुरसाधुरित्यर्थ:। व्यवहारतो निर्युक्तिकात्। अर्थशास्त्रं चात्र धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव नीतिव्यवहारशास्त्ररूपं गृह्यते। औशनसाद्यर्थशास्त्रस्य धर्मशास्त्रानुसारिणेत्यनेनैव निरस्तत्वात्। विरोधोदाहरणन्तु।

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यत:।

अतो यदेतत्प्राप्ताविव्यर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रम्। अनयोश्च क्वचिद्वस्तुष्याद्यवहारे प्रवर्त्तमाने विरोध आपतति। कस्यचित्प्रमाणात: पराजयार्हस्य छलादिना जयेऽवधार्यमाणे सोऽत्यन्तमैत्रीयोग्यो मित्रं लभ्यते। अन्यस्य तदवधारणे धर्मलाभो धर्मपरिहारश्च सत्यवादित्वात्।

तत्र मित्रलाभमनपेक्ष्य धर्म एवानुरोद्धव्य:।

द्वयो: प्रमाणयोरेककार्य्यकत्वेन तुल्यबलत्वेऽपि प्रमेययोरर्थधर्मयोर्धर्मस्य प्राबल्यात्। प्रमाणबलाबलवैपरीत्येऽपि प्रमेयबलाबलानुरोधेन तस्य बाध्यत्वेन शिष्टाकोपनयेव्यवस्थितत्वात्। किमुत समानबलाबलत्वे अतएव धर्म्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण

एतद्देवेति धर्मविरुद्धार्थग्रहणा आपस्तम्बेनैतच्छब्दपराम्मृष्टं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तमुपदिष्टम्। केचित्तु।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥

मन्युःक्रोधोमन्युं हन्ति न तु पुरुषः पुरुषान्तर मित्यर्थवादः।
तथा। आततायिनमायान्त मपि वेदान्तिगं रणे।
जिघांसन्तञ्जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्॥
जिघांसीयात् सन्नियाद्गच्छेदित्यर्थः इत्यादि।
अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः॥

धनग्रहणेन प्राप्तावपि पृथक् क्षेत्रग्रहणान्स्वल्पस्यापि क्षेत्रस्य शासनाद्यारूढस्य हर्त्ता धनस्य च बहुतरस्य येन वृत्तिच्छेद एव भवति तावतो हर्त्ताततायीति द्रष्टव्यम्।
तथा। उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि॥

यदभिधानेनावश्यं प्राणात्ययो भवतीति तादृश्यपैशून्यस्य राजगामिनः कर्त्ता।

भार्य्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः।
एवमाद्यान् विजानीयात् सर्व्वानेवाततायिनः॥

एवमाद्यामित्यनेन बधतुल्यस्वपीड़ाकारिण इत्युक्तम्भवति। उद्यतादिपदसमभिव्यवहारात् प्रवृत्तक्रिया एवाततायिनो न

भूतभावि क्रिया। एतेषामाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादकं वचनकदम्बकमर्थशास्त्रम्। आत्मरक्षणार्थत्वात्।

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥

इत्यादि धर्मशास्त्रम्।

दृष्टार्थत्वाभावात्। अनयोर्विरोधे सम्भवत्यपि आततायनाततायिविषयत्वेन सामान्यविशेषभावेन बाध्यबाधकभावविपर्यये धर्मशास्त्रत्वात्सामान्यशास्त्रमेव बलवत्। आततायिवधे दोषाभावप्रतिपादनन्तु क्वचिदन्यथात्मरक्षणासम्भवे आततायिवधमात्मरक्षणार्थं कुर्वतोऽनपराधत्वाद्राजदण्डाभावमात्रपरमर्थशास्त्रत्वात्। दुर्बलमित्युदाहरणमर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधः स्यात्। अत्र विज्ञानेश्वरः। दोषाभावमाततायिवधे प्रतिपादयतां गुरुं वेत्यादिवचसां विध्यन्तरशेषत्वादपिशब्द वाशब्दादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकानां श्रवणाच्च न स्वार्थपरत्वं किन्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यत इत्युपक्रम्य।

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे।
स्त्री विप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति॥ इति॥

आत्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां रक्षणे युद्धे च स्त्री विप्रानुग्रहनिमित्तञ्चाततायिनमकूटशस्त्रेन घ्नन्दोषभागिति दण्डाभावमुक्त्वा तदर्थवादोऽयमुच्यते। गुरुम्वेत्यादि गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनो घ्नतो नदोषः। किमुत तदन्यानिति कैमुतिकन्यायेन स्तुतिप्रतीतेर्न गुर्वादीनां

वध्यत्वप्रतीतिः। स्वार्थपरत्वे एषां वचसां नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति सुमन्तुवचनविरोधश्च। यच्च।

आचार्यञ्च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुम्।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः॥

इति मनुवचनम्।

तदपि ब्राह्मणादिहननस्य वचनान्तरैरेव निषिद्धत्वादाततायिनामपि तेषां वधो न कार्य इति। अर्थकत्व एवार्थवदिति। तद्विरोधोऽपि गुर्वाद्याततायिवधस्य दोषो जनकत्वे। ननु गुरुं वेत्यादि वचसां त्वन्मते स्तुतिपरत्वेनाततायिवधदोषाभावा प्रतिपादकत्वादप्रसक्तदोषाभावप्रतिप्रसववैयर्थ्यमित्यनाततायिनामेव तेषां वधे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन मानवस्यार्थवत्वमिति न तद्विरोध इति चेत्। मैवम्। यस्य मते तेषां वचनाना-माततायिवधे दोषाभावप्रतिपादकत्वं तं प्रति प्रतिप्रसवार्थत्वापादने विरोधपादने विज्ञानेश्वरतात्पर्य्यात् तर्हि तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थत्वावश्यम्भावा-त्तन्मतेऽपि तथैवास्तु। क्वचिद्विरोध इति चेत्। भ्रान्तोसि। उभयत्र गुर्वाद्युपादाने विरोधप्रसक्ते-रपरिहार्यत्वात्। विज्ञानेश्वरमते त्वर्थवादकल्पयो-रन्यगत्यसम्भवे हिंसानभिसन्धिनात्मरक्षणे प्रमादोपजात-गुर्वाद्याततायिभिन्नाततायिवधे राजदण्डाभावलघुप्रायश्चित्तयो र्गुर्वादिविषये अपवादार्थमनुवचनमित्यदोषः। वस्तुतस्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमित्यनेनोक्तस्याततायिवधे दोषाभावस्य प्रायश्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्य्यादिविषयेऽपवादार्थं मानवम्। आततायिवधे दोषाभावश्च पलायनादिना केनापि प्रकारान्तरेणात्मरक्षणासम्भवे बोध्यः। अन्यथा वचनस्या-

दृष्टार्थत्वं हिंसादोषप्रतिपादकशास्त्रस्याततायिदोषेऽत्यन्तबाध-श्चेत्युभयमप्यन्यायमापद्येत। गुर्वादिविषयकदोषाभावस्य प्रति-पादकार्थवादस्य वा नाततायिगुर्वादिवधापेक्षयाततायि-तद्वधे दोषाल्पत्वप्रायश्चित्ताल्पत्वे राजदण्डाभावश्चेत्यलं वचनानि स्तुत्युपयोगिगुणवाद इति। अत्र भट्टभवदेवः।

स्वाध्यायिनं कुले जातं हन्यादेवाततायिनम्।
न तेन ब्रह्महा सः स्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति॥

वशिष्ठवचनात्तदेकवाक्यतया वा शब्दादिश्रवणेऽपि गुर्वादि-वाक्यानां प्रतिप्रसवविधित्वमेव नत्वर्थवादत्वम्। नच सुमन्तु वचनेनाततायिवधदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादित्यनेन विरोधः। सूत्रच्छेदापरिज्ञानात्। तथाहि। सूत्रत्रयमिदम्। आत-तायिवधेनेत्येकम् १। दोषोऽन्यत्रेत्यपरम् २। गोब्राह्म-णात्स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् ३। तत्र ब्रह्मवधप्राय-श्चित्तमुक्त्वा यस्तैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्त-मित्यभिधाय सुमन्तुराह। आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे कृते नप्रायश्चित्तमिति प्रथमस्य सूत्रस्यार्थः। दोषोऽन्यत्र। आत-तायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य। गो ब्राह्मणात् स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्ताङ्गस्नानविधायकम्। तत्र गो हेतुकं स्नानम्। व्यास आह।

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः।
अभिषेकः समस्तेषाङ्गवां शृङ्गोदकस्य चेति॥
ब्राह्मणशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते।
तद्धेतुकं स्नानमघमर्षणादिजपादिपूर्वकम्॥

द्वन्द्वैकवद्भावश्च गो ब्राह्मणादिति। तेन गो हेतुकब्रा-

ब्राह्मणाद्धेतुकस्नानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न स्नानमात्रेणेति तृतीयस्येति। यदपि भविष्यपुराणवचनम्।

हत्वातु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम्।
कामतोऽपि चरेद्वीर द्वादशाब्दाख्यमुत्तममिति।

तदपि नाततायिवधविषयम्। प्रहारशब्दस्य वधायकत्वात् तेनायमर्थः। चक्षुराद्यवयवानाम्पकर्षेण हरणे प्रवृत्तेस्तद्वधेऽपि कामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थ इत्याह। तदयुक्तम्। आचार्य्यं चेत्यस्य मानवस्योक्तयुक्तिवलादाततायि आचार्य्यादिवधे दोष प्रतिप्रसवार्थत्वस्या पापादित्वात्तदेकमूलतया सुमन्तवचनस्य मिताक्षरोक्तच्छेदेनैव व्याख्यातुमर्हत्वात्। त्वदुक्तच्छेदे दोषो ऽन्यत्र त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। गोब्राह्मणादित्यस्य स्नानहेतुत्वे पञ्चमीति व्याख्याने गोशब्दस्यावयविवाचकस्याऽवयवशृङ्गलक्षणायां लक्षितलक्षणापत्तेः। गोस्नानाहेतुत्वात्। ब्राह्मणस्य ज्ञापकहेतुत्वा ङ्गोश्च कारकहेतुत्वस्य क्लिष्टस्य ग्रहणाद्वैरूप्यादिदोषप्रसङ्गाच्च। यदपि भविष्यपुराणीयवचनव्याख्यान-न्तत्त्वन्तवद्धिर्मुद्रम्। ताडनादिवधपर्य्यन्तन्तद्देहपीडने रूढस्य प्रहरतेश्चक्षुराद्यवयवप्राकर्षणाहरणे योगग्रहणस्य रथकारनयविपरीतत्वात्। किञ्च। चक्षुराद्यवयवोद्धरणप्रवृत्तब्राह्मणवधे कामकृतेऽपि द्वादशाब्दमेव ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं नतु कामकृताऽन्य ब्रह्मवधवत्प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं मरणान्तिकं वेत्यस्यैतद्वचनादिसंहितस्य प्रायश्चित्तह्रासप्रयोजकदोषाल्पत्वस्याततायित्वमेव निमित्तमन्यासम्भवाच्छस्त्रपाणित्वे-नाततायित्वन्तस्यैव सत्वाच्च। तथाच नाततायिविषय-

मिदमित्यसम्बन्धं आततायिन्यदोषोऽन्यत्र। गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्।

शिखावानपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन।

इत्याभ्यां संवर्त्तभविष्यवचनाभ्यां विरोधस्य सर्वथाद्दुष्परिहरत्वाच्च विध्यन्तरशेषभूतस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकापि शब्दादिमनोर्गुर्वादिवाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च। न च विध्यशेषभूतानां वसिष्ठादिवचसामर्थवादत्वमसम्भवतीति गुरवेत्यादीनामपि नार्थवादत्वं विध्यन्तरशेषत्वा-त्तेषामर्थवादत्वेऽपि वास्मदभिप्रेतत्वार्थसिद्धेर्वचनान्तरैः परतन्त्रैरङ्गीकृतत्वान्नद्यतिरिति वाच्यम्। यतस्तेषामपि गोब्राह्मणाद्याततायिवधदोषप्रतिपादकबहुतरवचनान्तरविरोधाद्दोषाल्पत्वप्रतिपादकतैव तदेकमूलकता लाभायोचिता ऽन्यथा। दुःपरिहरत्वाद्विरोध स्येत्येतास्तु विस्तरः।

शूलपाणिस्तु। नाततायिवधे दोषात् किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित्। विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयादिति॥

वृहस्पतिवचनम्।

आततायिवधस्यादोषताप्रमाणत्वेनोपन्यस्य किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः। अपराधावस्तु दण्डनिषेधार्थ इति च व्याख्यापयतसर्वत आत्मानं गोपायेदिति श्रुतिमूलकमिदमतः पलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवपरमिति तत्तात्पर्य्यमुपवर्ण्य गुरवेत्यादि मन्वादिवचनान्यपि तदुपष्टम्भकतया प्रदर्श्य आततायिन्यदोष इत्यादिसंवर्त्तवचनं शिखावानित्यादिभविष्यवचनं च पूर्व्वोक्तान्तर्विरोधित्वेनाशङ्क्यव्यवस्थामेव सुक्तवान्।

हन्त्रपेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टो ब्राह्मणगुर्व्वादिरातताय्यपि न वध्यः। समोऽपकृष्टश्च वध्यः। तथा च कात्यायनः।

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापं हि न वधेतु नेति॥

अतएव गीतायामुक्तम्।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिन॥ इति॥

एतान् भीष्मादीनस्मत्तोऽत्यन्तोत्कृष्टा-नाततायिनोऽपि हत्वाऽस्मान् पापमेवाश्रयेदेवेत्यर्थः। उत्कृष्टाततायिहननान्निवृत्तौ फलमप्युक्तं वृहस्पतिना।

आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम्।
यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेदिति॥

तेनोत्कृष्टाततायिवधनिवृत्तौ तद्वधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारोऽश्वमेधफलञ्च संयोगपृथक्त्वानपायात्। यद्यपि गुरुं वहुश्रुतं हन्यादिति श्रूयते गुरोश्च शिष्यापेक्षयोत्कृष्टत्वमेवेति तत्र व्यवस्थेयं दुःस्था तथापि गुरोरपि सकाशात् कुलविद्यातपः प्रभृतिभिर्गुणैः शिष्यस्याप्युत्कर्षः सम्भवतीति सुस्थैव तत्रापि व्यवस्थेयम्। गौरवाततायिष्वविशेषेणावध्येति विरोधिवचनाभावात्। एतेषाञ्चाततायिता प्रयोजकव्यापारगोचरवर्त्तमान प्रवृत्तिकानामेव हन्तव्यानामप्याततायिनां हनने दोषाभावो नतु निवृत्तव्यापारकाणामपि।

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते।
निवृत्तानान्तथारम्भाद्‌ ग्रहणन्न वधः स्मृतः॥

इति कात्यायनवचनादिति। तदपि न चोद्यक्षमम्। तथाहि। न हिंस्यादिति निषेधावधारितस्य दोषस्य शस्त्रं

द्विजातिभिरित्यादिना आततायिविषये ऽपवादमभिधाय तदर्थवादत्वेन गुरुं वेत्याद्युक्त्वा मनु सुमन्तुसम्वर्त्तभविष्यादिवचनै र्गोब्राह्मणादिविषये तत्प्रतिप्रसूयचरितार्थेषु सर्ववचनेषु कात्यायनीयमाततायिनि चोत्कृष्टा इत्यादिवचोऽपि मन्वादिवचनोपात्ताचार्य्यब्राह्मणत्वाद्युत्कर्षमेवादाय तदेकार्थकमेवोचितं नतु तेषामुत्कृष्टाचार्य्यादिविषयकतया सङ्कोचकम्। तपः स्वाध्यायजन्मत इत्यनेनापि ब्राह्मणत्वादि कृतोत्कर्षस्यैवोपलक्षणात्। किञ्चाततायिवधे दोषाभावस्य स्वोत्कर्षमात्रेणापवादस्तवाभिमतः। गीतास्थस्यैतत्पदस्य तदुपष्टम्भकत्वसधमवर्णावध्यत्वमुत्तमवर्णाततायिनो वदतः। तथा च सामान्यतो ब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेण तदपवादकवाक्यानामार्थक्यमेव स्यात् ब्रह्मस्योपसंहारविषयत्वात्। यत्र हि मित्रविन्दावत् द्वयोरर्थवत्वं तत्र सामान्यविशेषउपसंहारः स्वीक्रियते। अनुत्कृष्टतद्वधेत्वया दोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात्। गुरुं वेत्यादिबहुवचसां प्रतिप्रसवविधित्वेन त्वयाभ्युपेतानां कात्यायनीयैकवचोऽनुरोधेनोत्कृष्टमात्रेणोपलक्षणत्वमानर्थक्यापरपर्य्याय एव। यद्वा गोत्वब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रतिप्रसवे कृते कात्यायनीयमुत्कर्षनिमित्तदोषातिशयप्रतिपादकं भविष्यतीति समस्तवचनसामञ्जस्यसम्भवे वचनस्वरसभङ्गाङ्गीकरणं भङ्ग्याङ्गीकरणमेव। उत्कृष्टवधनिमित्तो फलातिशयोऽप्यस्तु। संयोगपृथक्त्वात्। तत्राप्यश्वमेधपदमन्यानर्थक्यप्रसङ्गादविवक्षितमथवा तत्र श्रुतं ब्रह्महत्यातरणन्तज्जन्यपापक्षयरूपमत्रवधनिवृत्तौ तज्जन्यपापानुत्पत्तितादात्म्येनोपचर्य्यते। फलपदन्तु पक्षेऽस्मिन् न समञ्जसं निषिद्धनिवृत्तौ पापानुत्पत्तेः। फलत्वाभावादिति प्राच्यामेव

व्याख्यानं साधीयः । तारतम्येन वाञ्छितफलमत्रापि भवतीति नान्यानर्थक्यमिति समाधेयम् । किञ्च । आततायिब्राह्मणादिवधस्यादोषता प्रतिपादकतया तवाभिमतेषु कात्यायनदेवलादिवचनेष्वपि वेदान्तगं भ्रूणमपीत्यादीनामुत्कर्षप्रतिपादकत्वात् । कथमुत्कर्षदोषपरं कात्यायनीयमाततायिनि चोत्कृष्ट इति वच-स्तद्विरोधसमाधानसहं स्यात् । यच्च देवलवचनं भवतोदाहृतम् ।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ इति ।

भ्रूणः उत्तमब्राह्मणविशेषः । दोषप्रदर्शनं नियमार्थमिति व्याख्यातञ्च । तदन्यसम्बद्धम् ।

न ह्याततायि-हनने दोषः कस्यापि सम्मतः ।

किन्तु तद्धनने दोषाभावमात्रम् । तस्मादन्यथात्मरक्षणासम्भवे तदहननेऽस्यहत्यैव भ्रूणहत्याप्रसज्यत इत्यात्मरक्षणविधिप्राप्तानुवादमात्रमेतदिति व्याख्येयम् । तस्मादाततायिनि-चोत्कृष्ट इत्यादिकात्यायनवचनमस्मदुक्तरीत्या सुमन्तुसंवर्त्तादिवचः समानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषातिशयपरतया वा वर्णनीयम् । ननु विरोधे व्यवस्थापकतयेत्यलमतिदूर गत्वा मम तु प्रतिभाति सत्यपि गुरुम्वेत्यादीनां प्रतिप्रसवविधित्वेन तेषामर्थशास्त्रत्वम् । अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टत्वेन दृष्टार्थत्वाभावात् न चात्मरक्षणमात्रार्थत्वेन तथा सति प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । न तेन ब्रह्महा भवेत् । आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणान् दाहन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादिषु पापतदभावयोश्च स्पष्टमवगमात् । तस्मात्

सर्वमतेऽप्यर्थधर्मशास्त्रविरोधोदाहरण-मिदमित्यसङ्गतमेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तविचारप्रपञ्चेन। प्रकृतमनुसरामः। व्यवहार-दर्शनकालमाह कात्यायनः।

सभास्थानेषु पूर्व्वाह्ने कार्य्याणां निर्णयं नृपः।
कुर्य्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्षणः॥
दिवसस्याष्टमम्भागं मुक्त्वाभागत्रयन्तु यत्।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृत॥ इति।

अत्र सभास्थानेष्वित्यादिसर्वमनुवादः। कात्यायनेनैव वचनान्तरै-र्विहितत्वात्। पूर्व्वाह्नमात्रं विधेयन्तदपि दृष्टाय तदा बुद्धिप्रसादात् कार्य्यान्तराव्याप्टतत्वाच्च। तत्र विशेषो दिवसस्याष्टमं भागमित्यादिनोक्तः। अष्टमोभागः प्रथमप्रहरार्द्धम्। भागत्रयन्तदुपरमावर्त्तनात् प्राक्तनम्। अन्यथा पूर्व्वाह्नविधि-विरोधात्। प्रथमप्रहरार्द्धत्यागोऽपि नित्यहोमादिबाधपरि-हारौपयिकतया दृष्टार्थ एव। अत्र वर्ज्यास्तिथीराह। संवर्त्तः।

चतुर्द्दशीत्वमावस्यापौर्णमासी तथाष्टमी।
तिथिष्वासु नपश्येत्तु व्यवहारविचक्षणः॥ इति।

एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थ एव दृष्टासम्भवात्। भोजनाश्रित-दिगादिप्रतिषेधवत्। स्पष्टशास्त्रानुपलम्भे तु देशव्यवहारानु-रोध्येव निर्णयः। कार्य्य इत्यप्याह स एव।

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्य्याणि साधयेत्।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत्॥

अत्र पूर्व्वार्द्धमनुवादः। उत्तरार्द्धन्तु न्यायमूलकम्। मनुः।

जातिजानपदान्धर्म्मान् श्रेणीधर्मा स्तथैव च।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत्॥

जातिजानपदान्। जातिप्रयुक्तान् देशप्रयुक्तांश्च धर्मान्। श्रेण्यरेककर्म्मोपजीविनो वणिक् कृषीवलादयः। स्वधर्मं राज-प्रवर्त्तितं धर्मम्। मदनरत्ने तु स्वधर्मं दुष्टदण्डेन रूपमिति व्याख्यातम्। तदनुवादमात्रत्वापत्तेर्हेयम्। कुलधर्म्मलक्षण-मभिहितम्। कात्यायनेन।

गोत्रस्थितिस्तु या तेषां क्रमादायाति धर्मतः।
कुलधर्मन्तु तं प्राहुः पालयेत्तन्तथैव तु॥

बृहस्पतिः। देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्त्तिताः।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा॥
जनापरक्तिर्भवति बलं कोशश्च नश्यति।
उद्वाह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः॥
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः।
मत्स्यादाश्च नराः सर्वे व्यभिचाररता स्त्रियः॥
उत्तरे मद्यपानार्य्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः।
खशजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्य्यामभर्तृकाम्॥
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हका॥ इति।

सर्वं इत्यनेन स्मृतिविरोध उक्तः। पूर्वं इति कल्पतरौ-पाठः। तत्र पूर्वदेश इत्यर्थः। दमो दण्डः। यत्तु स्मृत्यन्तरे-ष्वेतत्कर्मकरणे प्रायश्चित्तदण्डस्मरणान्तदेतद्वचनानुपात्तदेश-विषयमिति। मदनरत्नाकरः। वयन्तु प्रजाप्रक्षोभादिदृष्ट-दोषकथनाद्राज्ञा तत्र दण्डो न कार्य्य एव। प्रायश्चित्ताभा-वस्तु व्यवहारविषयः। परलोक-शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं भवेदित्येवेति न स्मृत्यन्तरविरोधः। तत्तद्देशव्यापकश्रुतिस्मृतिविरुद्धाचरणे व्यवहारप्रतिबन्धिकाशक्तिस्तज्जन्यपापस्य नास्ति नरकजनिका-

स्येव। उपक्रमपर्य्यालोचनादेतावदर्थकतयैव चैतद्वचनोपपत्तौ सर्वथा दोषाभावकल्पनस्यानुचितत्वात्। अतएव आपस्तम्ब-नोक्तम्। देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैरविरुद्धाः। प्रमाणमिति।

येषां परम्परा प्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः।
त एव तैर्नदुष्येयुराचारान्नेतरे पुनरिति॥

नदुष्येयुरव्यवहार्य्या राजदण्ड्याश्च न भवेयुरित्यर्थः॥ अन्यथैतयोरेव वचनयोः परस्परविरोधो दुष्परिहारः स्यादिति ब्रूमः। यानि तु वचनानि व्यासः।

वणिक् शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यै स्तदीयैरेव कारयेत्॥

वृहस्पतिः। कीनाशाः कारुकाः शिल्पिकुशीदिश्रेणिनर्त्तकाः।
लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्य्युः स्वेन कर्मणा निर्णयम्॥

कीनाशाः कर्षकाः। कारूकावर्धक्यादयः। शिल्पिनश्चित्रकारादयः। कुशीदिनो वार्द्धुषिकाः। लिङ्गिनः पाशुपतप्रभृतयः। मनुः। आश्रमेषु द्विजातीनां कार्य्ये विवदतां मिथः।

न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षुर्हितमात्मनः॥
यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥

आश्रमेषु कार्य्ये। आश्रमसम्बन्धिनि कार्य्ये विब्रूयात्। विरुद्धवचनस्य सामान्यतएव प्रतिषिद्धत्वात्। प्रशमय्य कोप-मपनीय।

वृहस्पति। तपस्विनां कार्य्याणि त्रैविद्यैरेव कारयेत्।
मायायोगविदाचैव न स्वयं कोपकारणात्॥

कोपकारणात्तेषां कोपप्रसङ्गात् । कात्यायनः ।

सम्यक् विज्ञान सम्पन्नेनोपदेशं प्रकल्पयेत् ।
उत्कृष्टजाति शीलानां गुर्वाचार्य तपस्विनाम् ॥

सम्यग्विज्ञान सम्पन्नेनेति तृतीयान्तं पदम् । तथा च तज्ज्ञानोत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वाचार्य्यतपस्विनामुपदेशं प्रकल्पयेत् । कारयेत् । न स्वयमुपदेशं प्रकल्पयेत् । कारयेत् । न स्वयमुपदेशन्तेषां कुर्य्यादित्यर्थः । तानि नः सर्वथा राज्ञो व्यवहारदर्शनप्रतिषेधपराणि किन्तु तत्तत्कार्य्ये वणिकादीनामभियुक्तत्वात्तान्विहाय न व्यवहारनिर्णयः । करणीय इत्येवम्पराणि यथाहुः ।

अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबन्धनियोजनाः ।
तत्र त्यगुणदोषाणान्त एव हि विचारका ॥ इति ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यादिति जैमिनिरपि साधुशब्दाधिकरणे सूत्रयामास । अतएव चिकीर्षुर्हितमात्मनः । सान्त्वेन प्रशमय्याकोपकारणादित्यादि हेतुप्रदर्शनम् । यथा तत्त्वावधारणं स्वानिष्टनिवारणञ्च भवति तथा कौशलेननिर्वाहनीयमित्यत्र तात्पर्य्यम् ।

अथ प्राड्विवाकलक्षणम् ।

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नन्तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

इति बृहस्पतिः । व्यासोऽपि ।

विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति ॥

गौतमेन तु बृहस्पतिवद्योगार्थः प्राड्विवाकशब्दस्य

दर्शितः। प्राड्विवाके वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट्-ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति विवाक इति बृह-स्पतिना। विचारयत्यभिधानाद्विविनक्ति इति विवाकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता विवक्तीति विवाक इति। इति गौतमेन। नारदहारीतौ।

यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यत्नयुक्तितः।

प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः॥ इति।

शल्यञ्च धर्मस्याधर्मसिम्श्रणम्। यथा च मनुः।

विद्धो धर्मोह्यऽधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते।

शल्यञ्चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासद॥ इति।

अयञ्च राज्ञा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः स प्राड्विवाक इति स्मरणात्। यदातु राजा कार्य्यान्तर-व्यग्रतया स्वास्थ्याभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः।

यदास्वयं न कुर्य्यात्तु नृपतिः कार्य्यदर्शनम्।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने॥

सोऽस्य कार्य्याणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः।

सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव सः॥

इति मनुवचनात्। सभ्यग्रहणादमात्यादि निवृत्तिः, त्रिग्रहणात्संख्यान्तरनिवृत्तिः। सभ्यानामिति स्मृति चन्द्रिका-कारः। तत्वदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यं अपश्यताद्यर्थवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु।

सभ्यैः स ह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्व्व धर्मवित्।

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च।

यदा न कुर्य्यान्नृपति: स्वयं कार्यविनिर्णयम् ।
तदा तत्र नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् ॥
दान्तं कुलीनं मध्यस्थं मनुद्वेगकरं स्थिरम् ।
परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति ॥

कात्यायनस्मरणाच्च । शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगशालिनम् । यथा च कात्यायन एव ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद्बह्वागमः कार्य्यो विवादेषूत्तमो नृपैः ॥

एवम्विधब्राह्मणालाभे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत न शूद्रम् । तथा स एव ।

यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियन्तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

मनुः । जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न्नतु शूद्रः कथञ्चन ॥
यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

व्यासः। द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्य्याणि वृषलैः सह।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं वलं कोषश्च नश्यति ॥

इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायाममात्यादि स्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् । किमुत धर्मनिर्णय इत्येव परमुक्तम् । दोषातिशयकीर्त्तनात् । कल्पतर्वादिषु तु प्रकरणाद्व्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम् । अयञ्च प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव। राष्ट्रक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्त्तनात्। चण्डेश्वरेण तु शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहा-त्तत्प्रति-

सन्धानस्य च सम्यक् निर्णयोपायत्वात्। त्याग इति युक्ति-रप्युक्ता। सा वणिगादिष्वप्यतिप्रसक्तेत्यन्वाचयमात्रं एते च सर्वे व्यवहारासङ्गाविति प्रतिषेधा अभिषिक्तक्षत्रियाधि-कारिका-स्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च प्राड्विवाकादयस्त्व-र्थार्थितया ऋत्विक् स्थानीया:। स प्राड्विवाक इत्यादिना तेषां गुणाभावावगमान्नियोगोक्तेश्च।

राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुत:।

धर्म्मासनगत: पश्येद्व्यवहारा ननुल्वणा इति प्रजापतिवच-नात्। अत्र राजशब्दोऽवेष्ट्यधिकारणन्यायेन क्षत्रियजाति-वचन:। अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् स्मृत्यन्तरेऽप्यऽभि-षिक्तक्षत्रियं प्रक्रम्य तदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्य नाधि-कार:। अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामितैव। प्राड्-विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्तमित्यादि वाक्येभ्यो राज्ञोऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता। अनि-युक्तानान्तु न तत्रापीत्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तं ब्राह्मणो वेत्य-नुकल्पत्वाभिप्रायको वा शब्दो न तुल्यकक्षाधिकारपर:। अनु-ल्वणोऽनुद्धत:। सभापतिश्च नृपति रेव दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्यादि-त्यादिना दृढस्तत्यादिभि: सभानिर्म्माणतद्रक्षणादेस्तत्र सभ्यो-पवेशनादेश्च तत्प्रत्येव विधानात्।

अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति॥

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वसुरो मातुलोऽपि वा।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्म्माद्विचलित: स्वकात्॥

इत्यादिभिर्नित्यकामाधिकारयोस्तस्यैव ग्रहणात् प्रजापालनाधिकाराच्च ।

अथ सभ्याः । तत्र योगीश्वरः ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समा इति ॥

श्रुतेन मीमांसा व्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च समाः द्वेषरागशून्याः एवम्विधा सभासदः सभायां रुदसि यथा सीदन्ति यथादानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः । अतस्तेषामुपादेयत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यूपं छिनत्ति पुरोहितस्तं प्रकुर्व्वीतेत्यादिवत्तत्र्यपि कर्मत्वेऽनुद्देश्यत्वात् तद्गतैकत्ववद्बहुत्वं विवक्षितम् । यच्च यद्यपि कपिञ्जलनयेन त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थस्तथापि स्मृत्यन्तरोक्तबहुत्वविकल्पपरम् । तथाच वृहस्पतिः ।

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभेति ॥

मनुना तु त्रय एवोक्ताः ।

यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रावेदविद स्त्रय इति ।

अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्य्या इत्यत्र तात्पर्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् । स्वधर्म्मत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमादरणीयं गुणसाम्ये । तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्धाना न्नपश्यतीति न्यायेन गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् ।

यत्तु चत्वारो धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा।
साब्रूते यं सधर्मः स्यादेको वा-ध्यात्मवित्तम इति॥

योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यात्वमपि वक्तृत्वमपि चानादृतम्। तत्तु पूर्वोक्तानां धर्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं प्रक्रमात्। व्यवहारविषये तु त्र्यवराणां विषयसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम्। एते च ब्राह्मणा एव।

सतु बृहस्पतिभ्यां विप्रपदो-पादानात्।
सतु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः॥

धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायनेनोपादानात्। नारदः।

राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान्।
व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव॥
धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासद इति॥

पुङ्गवा इवेति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः। मदनरत्ने तु सद्गवा इति पठित्वा सद्गवा उत्तमवृषभा इति व्याख्यातम्। कल्पतरावपि सद्गवा इति एव पाठः। सब्राह्मणपुरोहितः स सभ्य इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने ब्राह्मणानां सभ्यानाञ्च भेददर्शनान्नियुक्तानियुक्तविशेषेण गोबलीवर्दन्यायेन सभ्यानां ब्राह्मणानाञ्च राजसहायत्वं व्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम्। याज्ञवल्क्यस्यापि।

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह।
श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि वदतो भेद एवाभिप्रेतः॥

न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि वदतो भेद एवाभिप्रेतः

न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि पूर्ववाक्यविहितब्राह्मणानु-वादेन विशेषणविधानमात्रमिति युक्तम्। तृतीयाप्रथमा-निर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासम्भवात्।

तात्पर्यगत्या विशेषणविधिर्न शब्दरीत्येति चेत्।

न विद्वद्भिरित्यनेन श्रुतेत्यादेः पुनरुक्तत्वप्रसङ्गात्॥

कात्यायनसंवादलाभाच्च। भेदकन्तु नियुक्तानां राज्ञो-ऽन्यथाकरणे निवारणमावश्यकम्। अन्यायेनापि तं यान्त-मिति पूर्वोदाहृत कात्यायनवचनेनानिवारणे दोषप्रतिपाद-नात्। अनियुक्तानान्त्ववचनान्यथा वचनयोरेव दोषो नतु राजा निवारणे।

अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति।

दैवीवाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति॥

इति वसिष्ठोक्तेः।

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम्।

अब्रुवन्विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी॥

इति मनूक्तेश्च।

नियुक्तेषु सभा वा न प्रवेष्टव्येत्यसङ्गतेः।

नियोगः स्वीकारे सभाप्रवेशस्यावश्यकत्वादनियुक्तविषय-मेवैतन्मनुवचनम्। यत्तु नारदेनोक्तम्।

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारेषु किञ्चन।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः॥ इति।

तत्त्वनङ्गीकृतसभाप्रवेशो यदृच्छयाकायन्ति रभसाद्वा यद्वा-गतस्तादृशानियुक्तविषयं बोध्यमन्यथा मन्वादिवचनविरोधात्।

शान्तिकपौष्टिकाद्यर्थमिव व्यवहारदर्शनार्थं पुरोहितोऽपि राज्ञाधिकर्त्तव्य इत्याह व्यास:।

राजा पुरोहितं कुर्य्यादुदीर्णं ब्राह्मणं हितम्।
श्रुताध्ययन सम्पन्नमलुब्धं सत्यवादिनमिति॥

उदीर्णमुद्युक्तं हितमित्यनेन सभ्यापेक्षयाप्यस्योच्छृङ्खलप्रवृत्तिक राजानिवारणेऽधिको दोषस्तेन प्रसह्यापि तन्निवारणमनेनावश्यं कार्य्यमिति सूचितम्। अतएव वशिष्ठेन। राजापेक्षयापि दण्डव्यत्यये तस्य प्रायश्चित्तमधिकमभिहितम्। दण्ड्योत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रम्पुरोहित:। कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजेति। पुरोहितमिति चैकत्वं विवक्षितं पूगञ्छिनत्ति भार्य्यामुद्वहेदित्यादिवदुपादेयगतत्वात्। अथ सभ्यानां बलाबलम्। याज्ञवल्क्य:।

नृपेणाधिकृता: पूगा: श्रेणयोऽथ कुलानि च।
पूर्व्वंपूर्व्वं गुरुर्ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणामिति॥

नृपेण राज्ञाधिकृता व्यवहारदर्शने नियुक्ता:। पूगा:-समूहा:। भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थानवासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम्। श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्म्मोपजीविनां सङ्घाता:। हेडावुकताम्बूलिककुविन्दचर्मकारादीनाम्। कुलानि ज्ञातिसम्बन्धिबन्धूनां समुदाय: एतेषां यत्पूर्व्वं पूर्व्वपाठक्रमेण प्रथमावगतन्तत्तद्गुरु बलवद्ज्ञेयं नृणां व्यवहारिणां व्यवहारविधौ व्यवहारनिर्णये कार्य्ये। उत्तरोत्तरनिर्णीतो व्यवहार: कुदृष्टबुद्ध्यार्थिप्रत्यर्थिनो रन्यतरस्यापरितोषे नृपाधिकृतपर्य्यन्तं परावर्त्तते। नतु पूर्वकृत उत्तरोत्तरनिकर इत्यर्थ:। नारदेन पुनर्नृपाधिकृतनिर्णीतो

नृपसविधे परावर्त्तेत इत्युक्तम्। कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः। प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरमिति॥ अत्र नृपग्रहणं प्राड्विवाकोपलक्षणं नृपाधिकृतापेक्षया तस्याधिकत्वात्। तथा च नृपाधिकृतकृतः प्राड्विवाकः सविधे तत्कृतश्च नृपसविधे परावर्त्तेत इत्यर्थः। तत्र नृपगमने सोत्तर सभ्येन राज्ञा पूर्वैः सह सपणव्यवहारे निर्णीयमाने यदि कुदृष्टवादी पराजितस्तदा द्विगुणमसौ दण्ड्यः। यदि जयति तदा पूर्वसभ्या दण्ड्या यथा शास्त्र न्तच्च वक्ष्यते। ननु पूगादीनां व्यवहारद्रष्टत्वमेवासम्भावि। कुतस्त्यं बलाबलम्। तथा हि राजनियोगेन वा व्यवहारद्रष्टत्वन्तेषां स्वतन्त्र्येण वा। नाद्यः सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन प्राड्विवाकस्य पुरोहितामात्यसभ्यानाञ्च सहायत्वेनैव नियोगविधानात्। न द्वितीयः प्रजापालनाधिकृतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारबोधनादन्येषां स्वातन्त्र्या-सम्भवात्। अथ पूर्वोपन्यस्तैर्वणिक्शिल्पप्रभृतिष्वित्यादिभिर्व्यास इहंसत्यादिवचनैः पूर्वोपपादितरीत्या-सहायत्वेन नियोगावगमात् वणिगादिव्यवहारद्रष्टत्वं पूगादीनां राजनियोगेनैवेति मतन्तन्न। तथा सति राजप्राड्विवाकभिन्नानां तन्नैरपेक्ष्येण द्रष्टत्वाभावा सर्वव्यवहारद्रष्टत्व प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन तयोरेवेति कुलादिदृष्टो व्यवहारः परावर्त्तेत इत्यनुपपन्नन्तद्द्रष्टत्वाभावात्। शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति निषेधात् पूगादीनाञ्च प्रायः शूद्रतदधमप्रतिलोमरूपत्वेन प्रतिनिधितयापि केवलानान्तद्द्रष्टृत्वाभावादिति। अत्रोच्यते। मास्तु तेषां व्यवहारदर्शने कैवल्यं तथापि वणिगादिव्यवहारे तेषामभियोगाद्राजादी-

नामपि तत्र तत्प्रत्ययेन निर्णायकत्वात् तत्कृतप्राधान्यमादाय तत्कृतत्वव्यपदेशसम्भवात् कुटुम्बत्वबुध्यापरावृत्य पुनर्व्यवहारप्रवर्त्तनाय बलाबलं तेषामनेन वचनेनोच्यते ऽन्यथास्य वचनस्य निर्विषयतापद्येत। वस्तुतस्तु। शूद्रं यत्नेन वर्जयेदित्यनेन प्रतिषिद्धप्रतिनिधिभावानामपि पूगादीनाम्पूगादिव्यवहारे प्रतिप्रसवः। प्रतिनिधिभावस्य व्यासादिवचनैरभियोगाविशेषात् क्रियत इति। प्राड्विवाकवत् कैवल्यमपि वक्तुं शक्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम्। बृहस्पतिस्त्वमुमेवार्थं स्फुटयति। तथा चाह।

राज्ञो ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणिगणादयः।
साहसन्यायवर्जानि कुर्युः कार्य्याणि ते नृणाम्॥
कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः प्रोक्तनिर्णयकारिणः।
येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठात्तूत्तरोत्तराः॥
विचार्य्य श्रेणिभिः कार्य्यं कुलैर्यन्न विचारितम्।
गणैश्च श्रेण्यविख्यातं गणाज्ञानन्नियुक्तकैः॥
कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकःस्मृतः।
सर्वेषामधिको राजा धर्म्मं यत्नेन निश्चितम्॥
उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात्।
उपर्य्युपरि बुद्धीनाञ्चरन्तीश्वरबुद्धय इति॥

कुलादिपदार्था व्याख्याताः गणशब्दः पूगपर्य्यायः। आदिपदेन सभ्यादिग्रहणम्। नियुक्तकाः सभ्याः। साहसाख्यं व्यवहारपदम्। युक्तिश्चात्रेयम्। कुलादीनां ज्ञात्यादिरूपाणां दाक्षिण्यादिनान्यथा दर्शनमपि सम्भाव्यत इति कुटुम्बत्वोद्भावकवचनेन राजादीनामसम्भवः श्रेणीनामुदासीनतया

ततो बलवत्ता। पूगानान्त्वेकस्थानवासमात्र सम्बन्धेऽपि भिन्न जातितया भिन्नवृत्तितया च ततोऽपि मिथोऽनपेक्षत्वादौ दाक्ष्याद्वलवत्वम्। नृपाधिकृतानान्तु ततोऽपि निःसम्बन्धतया राज्ञापरीक्ष्याधिकृतानां राजभयादपि पक्षपातदाक्षिण्याद्य सम्भव इति पूगेभ्यो बलवत्तरत्वम्प्राड्विवाकस्य पुरोहितामात्यानाञ्च सुतरां प्रागुक्तहेतुद्वयाधिक्यम्। नृपस्य साक्षादेव नृपाणां प्रजापालनाधिकाराद्विपक्षपातकीभूत दोषाधिक्यात् "अन्यायं कुरुते यदि पतिः कस्तं निरोद्धुं क्षम" इति न्याये प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्पष्टदोषभयादवश्यमपक्षपातता सम्भवतीति सर्वतो बलवत्तरत्वम्। बुद्धितारतम्यमपि वृहस्पतिवचने स्पष्टमिति। अथ केषाञ्चित् सभ्यभिन्नानामपि सभावस्थानन्निरूप्यते। कात्यायनः।

कुलशीलवयोवृत्तैर्वित्तवद्भिरमत्सरैः।
वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्॥

अधिष्ठितं सद इति प्रक्रमात्। कुलभूतैर्वृद्धैरित्यर्थः। तेषामुपयोगश्चोक्तस्तेनैव।

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्यादर्शित इति।

गणकलेखकसाध्यपालाख्याराजपुरुषाणामपि सभावस्थान माह। कार्य्यकथनमुखेन वृहस्पतिः।

नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ।
हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश॥
एतद्दशाङ्गङ्करणं यस्या मध्यस्थ पार्थिवः।
न्यायान् पश्येत्कृतमतिः सा सभा ध्वरसम्मिता॥
दशानामपि चैतेषां कर्मप्रोक्तं पृथक् पृथक्।

वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्य्यपरीक्षकाः ॥
स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानन्दमन्तथा।
शपथार्थे हिरण्याग्नी अम्बुतृषितक्षुब्धयोः ॥
गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायञ्च लेखकः।
प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणाञ्च स्वपूरुषः ॥
कुर्य्यादलग्नकौ रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा।
एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां मुखं वाधिकृतः स्मृतः ॥
बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ।
हेमाग्न्यम्बुदृशौ हृच्च पादौ स्वपुरुषस्तथेति ॥

अत्राधिकृताध्यक्षशब्दाभ्यां प्राड्विवाको गृह्यते। एतत् करणकं सभारूपं शरीरं दशाङ्गमित्यर्थः। यस्यां सभायां शरीरतुल्यायाम्पार्थिवः क्षेत्रज्ञ इवाध्यस्याधिष्ठानं कृत्वा। अनेन क्षेत्रज्ञः शरीरमिव साङ्गां सभां राजाधिष्ठाया-न्तर्य्यामिवत् सर्वचरितानि पश्यं स्तदनुरूपस्य फलस्य भोक्ता दाता च भवतीति सूचितम्। स्वपुरुषलक्षणं वृहस्पतिरेवाह।

अकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम्।
सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यस्तु स्वपूरुषः ॥

अयं च साध्यपालनामाशूद्र एव। तथा च व्यासः।

साध्यपालकस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थित इति ॥

गणकलेखकौ चेदृग्गुणयुतौ कर्त्तव्यावित्याह वृहस्पतिरेव।

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची।
नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

व्यासोऽपि। त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं स्फुटं प्रत्ययकारकम्।

श्रुताध्ययनसम्पन्नङ्गणकङ्कारयेन्नृप: ॥
स्फुटलेखन्नियुञ्जीत शब्दलाक्षणिकं शुचिम् ।
स्फुटाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम् ॥

त्रिस्कन्धं होरागणितसंहिताख्यं त्रिभेदयुक्तं यज्ज्योतिःशास्त्रं तद्वेदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमित्युक्तेर्गणको द्विजाति स्तस्मात्तचर्य्याल्लेखकोऽपि नृप: शास्तेति यदुक्तन्तदर्थदण्डवधदण्डयो राजकर्त्तृकत्वनियमार्थम् । वाग्दण्डधिग्दण्डौ तु प्राड्विवाकेनापि कार्य्यौ । दण्डप्राप्तधने वध्यवधे च राज्ञ एवाधिकारात् । वाग्दण्डधिग्दण्डयोस्तु दमनमात्रार्थत्वादनियम: । तथा च वादनिर्णयस्तद्राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुत इत्यभिधायोक्तन्तेनैव

धिग्दण्डस्त्वथवाग्दण्डो विप्रायत्तौ तु तौ स्मृतौ ।
अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायत्तावुभावपीति ॥

प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठितसभास्थैस्तु सभ्यैर्निर्णयमात्रं कृत्वोपरमितव्यम् । पूर्ववचनात् क्वचिदपि दण्डे तेषामनधिकारात् । सर्वरञ्जक: सभास्तारोपि व्यासेनोक्त: ।

अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यास्लेखक: प्रेक्षकाश्रय: ।
धर्मवाक्ये रञ्जयति सभास्तारयितामियात् ॥
अयञ्च चातुर्वर्ण्ये य: कश्चिद्विशेषानभिधानात् ।
स्मृतिचन्द्रिकाकारमते तु शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति ॥
यत्नग्रहणाद्दोषातिशयकीर्त्तनाच्च त्रैवर्णिक एव ।

अथादेयानादेयाख्य व्यवहारविवेक: ।

याज्ञवल्क्य: । मत्तोन्मत्तार्त्त व्यसनि बालभीतादियोजित: ।
असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥

मत्तो मदनीय द्रव्येण उन्मादेन वा पित्तश्लेष्मसन्निपातग्रह-सम्भवेनोपसृष्ट उन्मत्तः। आर्त्तः व्याधिविकलः। व्यसनमिष्टवियोगानिष्टसम्बन्धजनितं दुःखन्तद्वान् व्यसनी। बालोऽप्राप्तव्यवहारः। भीतो भयाकुलः। आदिग्रहणाच्चित्तविक्षेपकारणानामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम्। एतैर्योजितः कृतो निर्णीत इति यावत्। एतैः सह योजित इति वा। एते यत्रार्थिप्रत्यर्थिभावमापन्ना इत्यर्थः। तथा सम्बन्धकृतोऽपि। अर्थिप्रत्यर्थिसम्बन्धरहितै स्तदीयचेष्टितानभिज्ञैः कृतो निर्णीतस्तैः सह कृतो वा व्यवहारो न सिद्ध्यति कृतोऽपि निवर्त्तते। प्रष्टृत्वञ्च तादृशैः सह निर्णयत्वेन नोपादेय इत्यर्थः। नचा सम्बद्धत्वमुदासीनत्वं सभ्यानां गुण एव। अनुदासीनेषूपाधिसम्भवात्। अतएव रिपौ मित्रे च ये समा इत्युक्तमिति वाच्यम्। असम्बद्ध पदस्य देशादिसम्बन्धराहित्यपरत्वात्। व्यवहारनिर्णयस्य च देशाचाराद्यनुरोधित्वात्। तथा च तदानभिज्ञनिर्णीतस्तदनभिज्ञार्थप्रत्यर्थिको वेत्यर्थः। पर्य्यवस्यति द्वितीयव्याख्यानेतु सम्बन्धाभावनिश्चये संशयाभावेन तादृशव्यवहारस्यानुपादेयत्वौ चित्यात्।

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः॥

इत्यस्याप्ययमर्थः। पुरराष्ट्रविरुद्धो यत्र नगरे राष्ट्रे च या व्यवस्था पुरातनी तद्विरोधापादको व्यवहारो नादेयः। पौरजानपदक्षोभापादकत्वात्। केनचिन्निमित्तेन प्राचीनोऽपि राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिषिद्धः सोऽपि राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिषिद्धः सोऽपि राजाज्ञाभङ्गप्रसङ्गान्नाङ्गीकर्तव्य इति। यत्तु स्मरन्ति।

गुरो: शिष्ये पितु: पुत्रे दम्पत्यो: स्वामिभृत्ययो:।
विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यतीति॥

तत्तु गुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यन्तिकव्यवहारानु पादानपरन्न भवति। तेषामपि धनिकाधमर्णत्वादिना व्यवहारनिवृत्तेरप्रत्यूहत्वात्। नच गुरुशिष्यत्वपितृपुत्त्रत्वादिप्रयुक्त व्यवहारानादेयतापरमिदमिति वाच्यम्। तादृशस्याप्यनादेयत्वे निर्णयाभाव प्रसङ्गेन युक्तिविरोधात्। नचा प्रसक्त्यानुवादमात्रमनादेयत्वाभिधानमिति युक्तम्। प्रसक्तेः सत्वात्। तथा हि।

भार्य्यापुत्त्रश्च शिष्यश्च शिष्ये भ्राता सहोदर:।
प्राप्तापराधास्तेऽताड्यास्युरज्ज्वा वेणुदलेन वा॥
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन।
अतोऽन्यथातु प्रहरन् प्राप्त: स्याच्चौरकिल्बिषम्॥

शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ वेणुविदलाभ्यां तदनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य इत्यादिभि र्मनुगौतमादिवचनै: शिष्यस्य शासनप्रकारविशेषनियतमादानादिक्रमेण गुरुर्यदि महता दण्डेनोत्तमाङ्गे शिष्यं कोपावेशवशात्ताडयति तदा स्मृत्याचारव्यपेतमार्गेण गुरुणाधर्षित:। शिष्यो वैयात्याद्धर्मादिकरणं प्रविशति चेत्तद्दण्डपारुष्यरूपं व्यवहारपदन्नभवतीति वक्तुमनर्हम्। तथा दायभागप्रकरणे वक्ष्यमाणभूर्या पितामहोपात्तेत्यादिवचनानि पितामहोपार्जितभूम्यादौ पितापुत्त्रयो: साम्य साम्ये यदि पितामहोविषमविभागादि चिकीर्षति। तदा पितापुत्त्रयोर्दायभागाख्य विवादपदमादाय व्यवहार: प्रसज्यमानो नापह्नोतुं शक्य:। तथा।

दुर्भिक्षे धर्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

इति वचनात् । दुर्भिक्षादिनिमित्तं विनैव यदि स्त्रीधनं भर्त्ता गृहीत्वा व्ययीकरोति । तथा च याच्यमानो विद्यमान-धनोऽपि शापान्न प्रत्यर्पयति । तदर्णादानपदमादाय जा-यापत्योरपि व्यवहारप्रवृत्तिः केन निरोद्धुं शक्या एवं स्त्रीपुं-धर्म्माख्यविवादपदोपादानेन तु तयोरेव व्यवहार आवश्यकः। तस्यानन्यविषयत्वात् दृष्टादृष्टव्यवहारपदान्तर्गणना मन्वादि स्मृतिषून्मत्तप्रलपितमेव स्यात् । स्वामीभृत्ययोस्तु व्यवहारो वेतनादाननिरूपणे वक्ष्यते । गर्भदासादीनधिकृत्य च ।

यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।
दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेतचेति ॥

नारदोक्तेस्तादृशानान्तेषान्दास्यादमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह विवादो दुर्वारः। तस्मादिदं वचनं गुर्वादिभिः सह शिष्यादीनां व्यवहारकरणे लोकद्वये न श्रेय इह निन्दा-वहत्वादमुत्रनरकजनकत्वादित्येतत्परमेव । राजादिभिस्तु नायमुचितो व्यवहारो लोकद्वयहानिकरत्वादिति निवार्य-माणा अपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा तेषां यथा शास्त्रनिर्णयकरणमदोष एव। गुर्वादिभिः सह व्यवहारः शिष्यादीनामनादेयो राज्ञेत्यभिधानात् पुत्राद्यनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोष इति ध्येयम् ।

गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ ।
एतेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते ॥

इति मदनरत्नधृतबृहस्पतिवचनमप्येतदभिप्रायकमेव ।

मदनरत्नकल्पतरुरत्नाकरेषु तु राजा यथा कथञ्चिदर्थमाकलय्य विवादोपशमं कुर्यात्। तत्तु प्रतितरलेखकपूर्वकं विचारं कुर्य्यादिति व्याख्यातन्तदसत्। कथञ्चिदर्थानाकलने चतुष्पाद्व्यवहाराप्रवर्त्तनस्यावश्यकत्वात्। पूर्वप्रदर्शिततात्पर्यवर्णनमन्तरा गत्यभावात्।

एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्य जनस्य च।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः।

इति नारदवचनम्। तस्यापि भिन्नार्थैरनेकैरेकस्य युगपद्व्यवहारो नादेय इत्यर्थः।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः।

एकघ्नतां बहूनाञ्चेत्यादि स्मरणाद्गणद्रव्यहारिण एकस्य बहुभिस्ताडितस्य वा गणेन ताडयितृभिश्च सहैकार्थे युगपदपि व्यवहारस्य युक्तत्वात्। भिन्नार्थैरपि क्रमेणापि व्यवहारादर्शनेन तत्तदर्थानिर्णयप्रसङ्गात्। प्रतिज्ञादोषा अपि वक्ष्यमाणा स्तादृग्व्यवहारानादेयत्व एव पर्य्यवस्यन्ति।

अथ सहृष्टकसभापतेः कार्य्यं निरूप्यते।

तत्रावेदयितुः प्रश्नप्रकारमाह। कात्यायनः।

काले कार्य्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतम्पुरतः स्थितम्।
किं कार्य्यं का च ते पीडा माभैषीर्ब्रूहि मानव!॥
केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम्।

एवं पृष्टः कार्य्यं यथा वेदयेत्तं प्रकारमाह। याज्ञवल्क्यः।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तदिति॥

चेदित्यनेन यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्तर्हि न बलादापादये-दित्युक्तम्। तथा च मनुः।

नोत्पादयेत् स्वयङ्कार्य्यं राजानाप्यस्य पूरुष इति।

पितामहोऽपि।

नतु पश्येत् समुत्प्रेक्ष्य स्वयं वा पुरुषेण वेति।

नारदोऽपि। नतु राजा वणिक्त्वेन धनलोभेन वा पुनः।

उत्पादयेत्तु कार्य्याणि नराणामविवादिनाम्॥

तथोत्पन्नमपि कार्य्यं कार्यिणा तत्सम्बन्धिना वाऽनिवेदितं कथञ्चिदवगम्यापि न राजादिभिर्बलादादनीयमित्यप्याह। मनुः। नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चनेति।

अन्येनासम्बद्धेन कथञ्चन रागलोभादिना। अर्थं कार्य्यं ग्रसेत् स्ववशं कुर्य्यात्। अतएव पितामहः।

न रागेन न लोभेन न क्रोधेन न ग्रसेन्नृपः।

परैरप्रापितानर्था-न्नचापि स्वमनीषयेति॥

परैः कार्यितत्सम्बद्धैः कार्यिसम्बन्धाः पुत्त्रभ्रात्रादयः।

यो न भ्राता नच पिता न पुत्त्रो न नियोगकृत्।

परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन्॥

इति नारदवचनात्।

अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थि प्रहितोऽपि वा।

यो यस्यार्थे विवदते तयो र्जयपराजयौ॥

इति कात्यायन वचनाच्च। पितामहोऽप्युमर्थं स्पष्टमाह।

पिता माता सुहृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा।

यदि कुर्य्युरुपस्थानं वादन्तत्र प्रवर्त्तयेदिति॥

यः कश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगात् येन केनचित्।

तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्त्यं हि तत् कृतमिति ॥
अनिवेदितानां दानापवादमाह स एव ।
छलानि चापराधांश्च पदानि नृपते स्तथा ।
स्वयमेतानि गृह्णीयान्नृपस्त्वा-वेदकै र्विनेति ॥
छलान्याह स एव ।

पथिभङ्गोपराक्षेपी प्राकारोपरिलङ्घकः ।
निपानस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ।
परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्र-प्रकाशकः ॥
अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ।
प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरीक्षते ॥
विण्मूत्रश्लेष्मवातानां क्षेप्ता कामान्नृपाग्रतः ।
पर्य्यङ्कासन बन्धी चाप्यग्रस्थाननिरोधकः ॥
राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च विष्टतः प्रविशेत्तु यः ।
यश्चापद्वारेण विशेद वेलाया न्तथैव च ॥
शय्यासने पादुके च शयनाशनरोहणे ।
राजन्यासन्न-शयने यस्तिष्ठति समीपतः ॥
राज्ञोविद्विष्टि-सेवीचाप्यदत्त-विहितासनः ।
वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ॥
स्वयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ।
अनियुक्तः प्रभाषी च नृपाक्रोशक एव च ॥
एकवासा स्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्ठितः ।
विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च परीधान विधूनकः ॥
शिरःप्रच्छादकश्चैव च्छिद्रान्वेषण तत्परः ।
आसङ्गी मुक्तकेशश्च प्राणकर्णाक्षि दर्शकः ॥

दन्तोल्लेखनकश्चैव कर्णनासाविशोधकः ।
छलान्येतानि पञ्चाशद्भवन्ति नृप सन्निधाविति ॥

राज्ञः शय्यायां शयनन्तदीयासनोपवेशनन्तत्पादुकारोहणमिति त्रीणि छलानि। वस्त्राभरणयो श्चैवेत्यत्रापि स्वयंग्राहेण परिधायक इति योज्यम्। परिधायपदं समासान्तर्गतमपि बुद्ध्या निष्कर्षणीयम्। स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु वस्त्राभरणयोश्चेत्यत्रादत्तग्राहक इति शेषमाह। तद्धेयम्। पूर्व-व्याख्यानेनोत्पत्तौ शेवाध्याहारस्यायुक्तत्वात्। मुक्तकेश इति द्विःपाठो संयतकेशमुण्डितकेशयोः समावेशार्थः। अपराधानाह नारदः।

आज्ञा-लङ्घन-कर्त्तारः स्त्रीवधो वर्णशङ्करः।
परस्त्री-गमनञ्चौर्य्यं गर्भश्चैव पतिं विना।
वाक्पारुष्यमवाच्याय दण्ड-पारुष्यमेव च।
गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधा दशैवत्विति।

पदान्याह पितामहः।

उत्कृत्ती शस्यघातीचाप्यग्निदश्च तथैव तु।
विध्वंसकः कुमार्य्याश्च निधानस्योपभोजकः।
सेतुकण्टक-भेत्ता च क्षेत्रसञ्चरकस्तथा।
आरामच्छेदकश्चैव गरदश्च तथैव च।
राज्ञो द्रोहप्रकर्त्ता च तन्मुद्रा भेदक स्तथा।
तन्मन्त्रस्य प्रभेत्ता च बद्धस्य च विमोचकः।
भोगदण्डौ च गृह्णाति दानं विक्रयमेव च।
पटहा-घोषणाच्छादी द्रव्यमस्वामिकञ्च यत् ॥

राजा वलीढद्रव्यश्च यश्चैवाङ्गविनाशनम्।
द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपज्ञेयानि पण्डिता इति।

एतानि छलान्यपराधपदानि च राजा नावेदितान्यपि। स्वयङ्कथञ्चित् ज्ञात्वा विचारयेत्। यदा तु स्वयं ज्ञातुमशक्त-स्तदास्तोभकसूचकद्वारा ज्ञात्वा विचारयेत्।

स्तोभकसूचकस्वरूपमुक्तं कात्यायनेन।

शास्त्रेण निन्दितत्वर्थ-मुख्यो राज्ञा प्रचोदितः॥
आवेदयति यत्पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः।
नृपेण विनियुक्तो यः परदोषा-नवेक्षणे॥
नृपस्य सूचयेज्ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृत इति।

शास्त्रेण निन्दितच्छलादिकम्। अर्थो मुख्यः प्रयोजनम् यस्य धनलाभप्रयोजनक इति यावत्। राजनियोगान-पेक्ष एव यः परापराधं राज्ञो निवेदयति। सः स्तोभको। यस्तु तन्नियोगेन निवेदयति स सूचको इत्यनयोर्भेदः। आवेदकेन चैव विधेन नावेदनं कर्त्तव्यमित्याहोशना:।

सशस्त्रोऽनुत्तरीयश्च मुक्तकेशः सहासनः॥
वाहनस्थोऽथ वा स्रग्वी वदन्दण्डमवाप्नुयात्। इति

मुक्तकच्छ इति माधवीयपाठः। विनीतवेषो वदेदिति तात्पर्य्यम्। तदाऽऽवेदकवचनं लेखकः फलकादिषु राजाद्या-ज्ञया लिखेदित्याह नारदः।

रागादिना यदैकेन कोपितः करणे वदेत्।
तदोमिति लिखेत्सर्वं लेखकः फलकादिष्विति॥

करणे धर्माधिकरणे। ओमित्यनेन यथावेदितन्तथैव लिखेदित्युक्तम्। लिखनानन्तर कृत्यमाह। कात्यायनः।

एवम्पृष्टः स यत् ब्रूयात् ससभ्यै ब्राह्मणैः सह ।
विचार्य्य कार्य्यं न्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतःपरम् ॥
मुद्रां वा निक्षिपेत् तत्र पुरुषं वा समादिशेदिति ।

न्याय्यं न्यायादनपेतं यथा जन्मान्तरेऽस्मै दत्तमृणं यन्न प्रत्यर्पयतीति इत्यादिवद्विचारायोग्यं यन्न भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नावेदके पुरुषं साध्यपालनामानम् । आह्वानार्थमभियुक्तस्येत्यर्थात् । तथा च बृहस्पतिः ।

यस्याभियोगं कुरुते तत्त्वेनाशङ्कयाऽथवा ।
तमेवाह्वानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥

उत्तरदाने तस्यैवाधिकारादितिभावः ।

कात्यायनः । अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्त्वसङ्गतेरिति । इतरस्याभियुक्ततदेकार्थभिन्नस्य । असङ्गते-रसम्बन्धात् । अभियुक्तानामपि केषाञ्चिदनाह्वानमाह । स एव ।

अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ।
कार्य्यातिपाती व्यसनी नृपकार्योत्सवाकुलान् ॥
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥

अकल्यो व्याधितः । विषमस्थः सङ्कटापन्नः । क्रियाकुलो नित्यनैमित्तिककर्म्मकरणव्यग्रः । कार्य्यातिपाती । यस्य तदानीमागच्छतो गुरुतरकार्य्यहानिः । व्यसनी । इष्टवियोगादिजन्यशोकवान् । मत्तो मदनीयसेवनेन च्युतमतिः । उन्मत्तो ग्रहाद्याविष्टः । प्रमत्त स्तदानीं सर्वत्रानवधानवान् । आर्त्तो-विषादवान् । भृत्यग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणम् । अतएव ।

नहीनपक्षां युवतिङ्कुलेजातां प्रसूतिकाम् ।
सर्ववर्णोत्तमाङ्कन्यान्तां ज्ञातिप्रभुका स्मृता ॥

इत्यत्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानम्प्रतिषिध्य स्वतन्त्राणान्तासा-माह्वानमाह । स एव ।

तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।
निष्कुला याश्च पतितास्तासा माह्वानमिष्यत इति ॥

नारदः । निर्वेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षु र्व्यसनेस्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा ॥
गवां प्रचारे गोपालाः शस्यावापे कृषीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्कालं आयुधीयाश्च विग्रहे ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्थाश्च नासाध्या नचैतानाह्वयेन्नृप इति ॥

निर्वेष्टुकामो विवाहे उन्मुखः । एते च कालान्तर आह्वा-तव्याः । यदा तु तत्कालाह्वानमावश्यकं तदा पुत्रादि यत् प्रतिनिधयः । इदमाह बृहस्पतिः ।

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।
पूर्वोत्तरं वदेत् बन्धु र्नियुक्तो योऽथवा नरः ॥

बन्धुः पुत्रादिस्तस्य परार्थवादित्वाभावात् ।

नियुक्तस्य तत्वादेव । प्रतिनिध्याह्वानेन यदि न निर्वाहः कालातिपातासहत्वञ्च यत्र च प्रतिनिधिकरणप्रतिषेधस्तत्र यथा कथञ्चिदकल्पाद्याह्वानमाह स एव ।

कालन्देशञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् ।
अकल्पादीनपि शनैर्या नैराह्वापयेन्नृपः ॥
ज्ञात्वा-ऽभियोगं येऽपि स्यु र्वनेप्रव्रजितादयः ।
तानप्याह्वापयेद्राजा गुरुकार्य्येष्वकोपयन् ॥

गुरुकार्येषु आह्वापयेदिति सम्बन्धः ।

निमित्तसप्तमी चेयम्। गुरुकार्यनिमित्तमाह्वापयेदित्यर्थः। अकोपन् सान्त्वयन्।

प्रतिनिधिप्रतिषेधं क्वचिदाह कात्यायनः।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमे॥
अन्येषु चातिपापेषु प्रतिवादी न दीयते॥
मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शने।
अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे॥
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्तापि विवदेत् स्वयमिति॥

पुनस्तेयग्रहणं सर्वथा तत्र प्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमिति मदनरत्नाकरः पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसन्निधानात् सुवर्णस्तेयपरमिति तु वयम्। प्रतिवादी वादिप्रतिवादिनोः प्रतिनिधि रीदृशेषु गुरुकार्येषु न ग्राह्यमित्यर्थः।

राजाह्वानमतिक्रामतो दण्डो बृहस्पतिनोक्तः।
आहूतो यत्र नागच्छेद्दर्पाद्बन्धुबलान्वितः॥
अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डम्प्रकल्पयेत्।
अभियोगभेदेन दण्डभेदस्तु कात्यायनेनोक्तः।
आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनात्।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा॥
हीने कर्म्मणि पञ्चाशत् मध्यमे तु शतावरः।
गुरुकार्य्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्च शतावरः॥

गुरुकार्येषु नित्यञ्चायत्त इति विशेषणादापन्नानागमने दण्डो नास्तीति कथितम्। व्यासेन तु स्पष्टमुक्तम्।

परानीकहते देशे दुर्भिक्षव्याधिपीडिते।
कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डेन परिकल्पयेत्॥
आपन्नात्वमत्वागमनासम्भवहेतुभूतं विवक्षितम्।

आवेदनाय जिगमिषता कृतावेदनेन वा कार्य्यान्तरवैयग्र्यादिना राजाह्वानविलम्बे राजग्रपथादिना प्रतिवादिनः प्रतिरोधश्च आसेधापरपर्य्यायः कार्य इत्याह कात्यायनः।

उत्पादयति यो हिंसान्देयम्वा न प्रयच्छति।
याचमानाय दौःशील्यादाकृष्यो ऽसौ नृपाज्ञया॥
आवेद्य तु नृपे कार्य्यं मसन्दिग्धे प्रतिश्रुते।
तदासेधं प्रयुञ्जीत यावदाह्वानदर्शनमिति॥
प्रतिश्रुते विचार्यत्वेन निश्चिते प्रतिज्ञाते च।

नारदोऽपि। वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्च तद्वचः।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनमिति।

वक्तव्ये निर्णीतव्ये। आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव।

स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा।
चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्॥

स्थानासेधो यावन्निर्णयमस्मात् स्थानात्पदमपि न चलितव्यमित्यादिरूपः। कालासेधः एतावन्तं कालं कार्यान्तरं न करणीयम निर्णीयाऽमुं व्यवहारमितीदृशः। निर्णयावधि विदेशगमन न्नकार्यन्त्वयेत्येवं विधः प्रवासासेधः। देशकालावधिरहितो निर्णयमात्रावधिकः स्नानादिकर्मनिरोधः कर्म्मासेधः क्वचिदासेधनिषेधस्तु नैवोक्तः।

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु।
आसिद्धस्तम्परासेध मुत्क्रामन्नापराध्नुयात्॥

आसिद्धस्यापराधाभावमुखेन निषेध उक्तः । दुर्दशेति मा-धवीयपाठो दुर्दशा दुरवस्थेति तदर्थः । अतएवासेधानर्हासेध एव प्रत्युत दण्ड उक्तः । कात्यायनेन । आसेध्यं त्वनासेध्यं राज्ञा शास्य इति स्थितिरिति नारदोऽपि ।

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छ्वासनादिभिः ।
आसेधयेदनासेधैः स दण्ड्यो नत्वतिक्रमम् ॥

स एव । आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् नासेद्धा दण्डभाग्भवेत् ॥

कात्यायनः । आसेधयेत्त्व आसिद्ध उत्क्रामन्दण्डमर्हति ।

अनासेध्या स्मृतास्तेनैव ।

वृक्षपर्वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिता ॥
विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्य्यसाधकैः ।
व्याध्यार्त्ता व्यसनस्थाश्च यजमानास्तथैव चेति ॥

निर्वेष्टुकाम इत्याद्याह्वाननिषेधप्रसङ्गेन आसेधकमपि ना-रदवचनं प्रागलेखि । बृहस्पतिरपि ।

शालोद्वाहोद्यतो रोगी शोकार्त्तोन्मत्तबालकाः ।
मत्तो वृद्धोऽभियुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
आसन्ने सैनिकः सङ्ख्ये कर्षको वापसंग्रहे ।
विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैवचेति ॥

सङ्ख्ये युद्धे । वापसङ्ग्रह इत्येकवद्भावो द्वन्द्वे । तथा च वीज-वापे तत्संग्रहे चेत्यर्थः । स्त्रियः सनाथाश्चेत्ययमपि द्वन्द्वः । स्त्रियः कुलस्त्रियः । अन्यासामाह्वानवदासेधेऽप्यविरोधात् । सनाथाः परतन्त्राः भृत्यादयः । स्वाम्याद्यनुमतिमन्तरेण न सेध्याः स्त्रिया सह रहसि स्थिताः ।

स्त्रीमनाथास्तत्काले नासेध्या इति तु पौलस्त्याः

आसेधस्य कालान्तरेऽपि सम्भवादनुचितदेशकालावस्था-स्वासेध कृतासेध्य पीडातिशयप्रसक्तौ वा नासेधः कार्य्यस्ताद्द-शासेधे चासेध्या दण्ड्यो नासेध्यस्तदतिक्रमकरणाद्यथोचिता सेधे तदतिक्रमे स दण्ड्य इति सकलवचनतात्पर्य्यम् । अतएवा-र्थरिङ्खानामपि केषाञ्चिदासेधानां सेधनिमित्तानाञ्चपञ्चनम् । राजपुरुषाय च साध्यपालनामकायाऽऽहूताह्वायकद्वारा भृति र्दापनीया देशकालाद्यनुसारेणेत्याह । कात्यायनः ।

एकाह द्व्यहाद्यपेक्षन्देशकालाद्यपेक्षया ।
दूताय साधिते कार्य्ये तेन भक्तम्प्रदापयेत् ॥
देशकालावयः शक्त्याद्यपेक्षम्भोजनं स्मृतम् ।
आकारकस्य सर्वत्रइति तत्त्वविदो विदुरिति ॥

आकारकस्याह्वानकर्त्तुः ।

अभियोक्त्रादीनामुक्ति क्रमः कात्यायनेनोक्तः ।
तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयादभियुक्त स्त्वनन्तरम् ॥
तयो रन्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम् ।

सभ्यप्राड्विवाकयोरिदम्पश्चादभिधानमनुयोगादिव्यतिरिक्त-प्रत्याकलितादिविषयक वचनपरमनुयोगादीनाम्प्रागेव तत्-कर्त्तव्यत्वादित्यवधेयम् । प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां वदेदित्यर्थः । अभियुक्तस्त्वनन्तरमुत्तरं ब्रूयादिति । वादिप्रतिवादिनोर्ध-र्माधिकरणम्प्राप्तयोः प्रतिभूः ससभ्येन सभापतिना ग्राह्य-इत्याह । याज्ञवल्क्यः ।

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः प्रतिभूस्तत् स्थाने प्रतिभवति तद्व-

ङ्गवतीति प्रतिभूर्लग्नकः कार्यनिर्णये निर्णयकार्य्यं साधितफलदाने पराजयनिमित्तदण्डदाने जिताद्राजग्राह्यभागदाने च समर्थः। शक्तो ग्राह्यो व्यवहारद्रष्टासभ्येनेत्यर्थः। आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य परनिपातादस्यापि पूर्वनिपात इति विज्ञानेश्वरः। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरिति भगवतः पाणिनेरित्यादिसूत्रप्रयोगात्पूर्वनिपातशास्त्रानित्यत्वज्ञापनात्। तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णमित्यादिसूत्रे प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति वदता श्रीमता भगवता महाभाष्यकारेण षष्ठीसमासे षष्ठ्यन्तस्यापि क्वचित्परनिपातज्ञापनाद्वा। कार्यशब्दस्य परनिपात इति मदनरत्नकारः। तत्त्वनुशासनाभावे ज्ञापकानुसरणमन्यथा प्रसङ्गादित्ययुक्तम्। केचित्प्रतिभुवो न ग्राह्या इत्याह। कात्यायनः।

न स्वामी नच वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा।
निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थो न कुत्रचित्॥
नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवात्यन्तवासिनः।
राजकार्यनियुक्ताश्च येच वै प्रजिता नराः॥
नाशक्तो धनिने दातुन्दण्डं राज्ञे च तत्समम्।
नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति॥

रिक्थी भ्रात्रादिः। रिक्तो निर्धनः। अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति मिताक्षरादिषु। अन्यत्र वासिन इति पठित्वा देशान्तरवासिन इति मदनरत्ने व्याख्यातम्। अविज्ञातो विशेषतोऽपरिचितः। याज्ञवल्क्यः।

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम्॥

नारदः। साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च।
विभक्ताः भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्॥

इदमपि दृष्टार्थम्। तथा प्रतिभूभेदात् तत्कार्यञ्च ऋणादानप्रस्तावे वक्ष्यते प्रतिभुवो यद्यलाभोऽर्थिप्रत्यर्थिनो रन्यतरस्य तदा किं कार्यमित्यपेक्षित आह कात्यायनः।

अथचेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु विवादिनः।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम्॥
भृत्याय राजपुरुषाय रक्षकाय साध्यपालाख्याय।
अत्रैकत्वमविवक्षितम्।
वादिन इत्युपलक्षणं प्रतिवादिनोऽपि।
अथव्यवहारपादाः प्रतिज्ञादयः प्रस्तूयन्ते॥
ते चत्वारः।
परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु।
वाक्यान्न्यायाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः॥
भाषोत्तरक्रियासाध्य सिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत॥ इति वचनात्।
बृहस्पतिः।
भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च।
प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पद इति॥
कात्यायनोऽपि पूर्वपक्षश्चोत्तरपक्षश्च प्रत्याकलितमेव च।
क्रियापादश्च तेनायं चतुष्पात्समुदाहृतः॥
बृहस्पतिः। मिथ्यायां चतुरः पादाः प्रत्यवस्कन्दने तथा।
प्राङ्न्याये च सतु ज्ञेयो द्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु॥
तृतीयतुरीयपादयोः सम्प्रतिपत्तावसम्भवात् द्विपात्त्वमिति।

अत्र विज्ञानयोगिना। साध्यसिद्धिस्तु सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति। विपरीतमतोऽन्यथेति योगीश्वरोक्ते जयपराजयावधारणं तल्लक्षणं चतुर्थपादः इत्यभिधायोत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादित्यादि परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानुक्ते र्व्यवहर्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमित्युक्तम्। अपरार्कस्तु साध्य सिद्धिपदेन प्रत्याकलितमेव व्याचख्यौ। यदाह। अत्र सिद्धिशब्देन सभ्यानामर्थि प्रत्यर्थि जयपराजयोपायभूतप्रमाणस्येदं शास्त्रतः प्राप्नोतीति विचारणायां परामर्शप्रत्याकलितादिशब्दवाच्य उच्यते सिद्धिफलत्वादिति। प्रागुदाहृतं कात्यायनवचनञ्च तत्र सम्वादितवान्।

पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा।
क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथेति॥

बृहस्पतिवचनस्थं निर्णयफलकपरामर्शरूप प्रत्याकलितपरमेव निर्णयपदमुपचारादित्याह।

इतरथा पूर्वोदाहृत तद्वचनविरोधः स्यात्।

तत्र प्रतिज्ञावादिकः स्यादित्यपेक्षिते। नारदः॥ राज्ञे कुर्य्यात् पूर्वमावेदनं य स्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधिज्ञैरिति पूर्ववादः प्रतिज्ञा। पूर्ववादिकस्यैव प्रतिज्ञावादित्वमस्यापवादमाह। स एव।

यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्य्यं वाभ्यधिकम्भवेत्।
तस्यार्थिवादो दातव्यो नयः पूर्वं निवेदयेत्॥

अर्थिवाद प्रतिज्ञा। बृहस्पतिः।

अहं पूर्विकया यातावर्थि प्रत्यर्थिनौ तथा।
वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य चेति॥

मनुरपि । अर्थानर्थावुभौ बुद्धा धर्म्माधर्म्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्य्याणि कार्य्यिणाम् ॥

ब्राह्मणादीनां युगपद्धर्म्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ ततः क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्व्यवहारः प्रवर्त्तनीयो राज्ञा पीडाधिक्यकार्य्यगौरवे चेदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य तदा न पूर्वावेदनक्रमो नापि वर्णक्रमः । यदा तु सर्वे सवर्णास्तदा आवेदनक्रमः । युगपदावेदने समानवर्णत्वे समानपीडत्वे च सभ्यः सभापतीच्छयेति निर्गलितोऽर्थः ।

प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्क्यः ।

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथा वेदितमर्थिना ।

समा-मासतदर्द्धाह र्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥

अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः । सोऽस्यास्तीत्यर्थी । तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लिखनीयं सभ्येन सभापतिना । यथा वेदितं पूर्व्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा । तथासत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते । प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह । समामासेति । संवत्सरमासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपात्तैश्च द्रव्यसङ्ख्या तज्जाति ऋणग्रहणादिस्थान वेलाक्षमालिङ्गादिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति कार्य्यमात्रमावेदनकाले लिखितमधुनोपयुक्तविशेषण सहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः ।

आदिशब्दग्राह्याणि च कात्यायन आह।
निवेश्य कालं वर्षं च मासम्पक्षन्तिथिन्तथा॥
वेलाम्प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः।
साध्यप्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्यानामतथात्मनः॥
राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च।
क्रमात्पितॄणां नामानि पीडामाहर्तृ-दायकौ॥
क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत्।

कालो धनप्रयोगादिकालः। वर्षं पत्रलिखनकालीनं मासपक्षतिथयोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो-वेला। प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः। विषयोऽन्तर्वेद्यादिदेशः। स्थानंविवादास्पदीभूत गृहादि ग्रामादि आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः। वयस्तारुण्यादि। प्रमाणं निवर्त्तनप्रस्थादि। आत्मनोराज्ञां च क्षेत्रादि-भोगकालीनं बहुवचनन्तदीय-पित्रादि प्राप्त्यर्थम्, निवासो निकटगृहादिः। पितरोऽर्थि-प्रत्यर्थिनोः। पीड़ाप्रतिभूप्रभृतीनान्धनिकादिकृता। आ-हर्त्ताप्रतिग्रहादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दातृ-विक्रेत्रादिः। क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः। परोपभोगाद्यपरा-धसहनचिह्नानि।

अन्यत् सुबोधं संग्रहकारोऽपि।
अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्।
साध्यवद्वाचकपदप्रकृतार्थानुबन्धि च॥
प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्।
संक्षिप्तन्निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च॥
वर्षर्त्तुमासपक्षाहो वेलादेशप्रदेशवत्।

स्थानावसथसाध्याख्या जात्याकारवयोयुतम् ॥
साध्यप्रमाणं सङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थि नाम च ।
परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥
क्षमालिङ्गात्मपीड़ावत् कथिताहर्त्-दायकम् ।
यदा-वेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥

इति अर्थवत् । प्रयोजनवत् । धर्म्मसंयुक्तम् । अल्पाक्षरप्रभूतार्थत्वादि गुणयुक्तम् । परिपूर्णमध्याहाराद्यनपेक्षम् । अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् । साधनीयार्थयुतम् । वाचकपदम् । गौणलाक्षणिकपदरहितम् । प्रकृतार्थाविरोधि प्रागावेदितार्थेन सह सम्वादि प्रसिद्धं लोकप्रसिद्ध्यनतिक्रान्तम् अविरुद्धम्पुरराष्ट्रप्राड्विवाकराजाद्यविरुद्धम् । पूर्वापराविरुद्धं व्यवहारिकधर्म्माविरुद्धञ्च । निश्चितं संशयरहितम् । साधनक्षमम् । साधनार्हम् । सङ्क्षिप्तं शब्दाड़म्बरशून्यम् । निखिलार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम् । देशलोकाविरोधि । मध्यदेशीयमसुकक्षेत्रम् । शरत्कालीननामकसहस्रं च मदीयमपहृतमित्यादि देशकालविरोधविधुरम् । परात्मनोः प्रतिवादिवादिनो येपूर्वजाः पित्रादय स्त्रयः अनेके राजानः क्षत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषान्नामभिरङ्कितं युक्तम् । अत्रार्थवत्त्वादीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनाम वेति सर्वत्र भाषायामवश्यम्भावानि । तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः वर्षादीनि तु यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि सर्वाणि सर्वत्र अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र वर्षादीनां कालानां बृद्धिधनद्वैगुण्यादिविवादेन प्रतिग्रहक्रयादिपौर्वापर्य्यवादे वोपयोगः। देशप्रदेशस्थाननामाह । हर्त्दायकयो रात्मादिपूर्वजराजादिनाम्नां

च स्थावरक्षेत्रादिविवादेषु । साध्याख्या जात्याकारवयसां चौ-र्य्यादिस्वास्यविक्रियादिविवादेषु । प्रमाणसंख्ययोर्मेयतुलिता-दिद्रव्यविवादे चौर्य्यादिविवादे च क्षमालिङ्गानामुपेक्षित परोक्षभुज्यमानभूम्यादिविवादे । आत्मपीड़ाया ऋणिकप्रति-भ्वादिविवादे एव मन्यदप्युन्नेयम् । अतएवाशयादाह ।

कात्यायनः । देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च ।

जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ।

पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम् ।

स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेदिति ॥

एतेषां तत्रोपयोगित्वात् । हारितोऽपि ।

आसनं शयनं यानन्ताम्रं कांस्यं मनोमयम् ॥

धान्यमश्ममयं यच्च द्विपदश्च चतुष्पदम् ।

मणिमुक्ता प्रवालानि हीरका-रूप्य-काञ्चनम् ॥

यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्य्या तदैव तु ।

यस्मिन्देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते ॥

तेन तस्मिंस्तदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिरिति ।

मानसंख्याशब्दावत्रान्योऽन्योपलक्षणम् ॥

अत्रैतावद्विवक्षितं यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेश्यं भाषापत्रे । अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्वत्वात् पक्षाभासतापत्ते रधिकनिवेशाद्दृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽर्थत एवाह ।

देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः ।

क्रियमानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते ॥

क्रिया प्रमाणम् । मानं साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वो-

क्षपत्नलक्षणारहितानाम्पत्त्राभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदा-दिभिः स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम्। तत्र नारदः।

अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम्।
लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः॥

एतान् स एव विवृतवान्।

अर्थे साधारणोऽप्येको सम्बन्धोऽथानियुक्तकः।
लेखयेद्यत्तु भाषार्थमन्यार्थन्तं विदुर्बुधाः॥

गणकार्य्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेख-येद्यस्यां भाषायामित्यर्थः।

ब्रह्महायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः।
साध्यं च मोचयेत्पश्चादर्थहीनान्तु तां विदुः॥

उक्तं साध्यवादिना यस्यान्त्यज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः।

गणिते तु लिखिते मेये तथा चेत्रगृहादिषु।
यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता॥

सङ्ख्यानं सङ्ख्येति व्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणनन्तोलनं मानानां परिग्रहः।

विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम्।
नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा॥
समामास स्तथा पक्ष स्तिथिर्वारस्तथैव च।
यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः॥

अवश्यं यद्यत्र पूर्वोक्तरीत्यालेख्यन्तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः।

लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे।
निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकान्तां विनिर्दिशेत्॥

साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम्।

व्युत्क्रमादत्ताधिक्यन्तेनाप्राप्तकालता फलिता ।
यत्र स्यात्तु यथा पूर्वं निर्दिष्टम्पूर्ववादिना ॥
सन्दिग्धमेव लेख्येन भ्रष्टाम्भाषान्तु तां विदुः ।

उभयम्पूर्वमितिपाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः । कात्यायनः ।

अप्रसिद्धं निरावाधन्निरर्थन्निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥

अप्रसिद्धमाह । वृहस्पतिः ।

न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः ।
यथा । फलसहस्त्रकृष्टञ्चेत्तमपहृतमिति ॥

मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि प्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः । वृहस्पतिना त्विदमसाध्योदाहरणमुक्त न्तच्च वक्ष्यते । निरावाधन्निरूपद्रवमस्मिन्मन्दिरे दीप्यमानदीपकप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति निरर्थमभिधेयहीनं मदीयञ्चटतपज्जवगडदशं गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी । वृहस्पतिवचनात्त्वन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रतीयते । यथाह ।

स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृत इति ।

एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अहमनेन सस्मितमीक्षितः । मामकी शिक्षा तेनापहृतेत्यादीनि । निष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि मिताक्षरा स्मृतिचन्द्रिकयोदाहृतम् । वृहस्पतिना तथैव लक्षितम् ।

कार्य्यवाधा विहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजन इति ।

स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् ।

कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारनिरर्थकः।
वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः॥

कुसीदस्तु दानन्तत्प्रभृतिभि श्चतुर्दशभिरर्थविषय व्यवहारैर्हीनो निरर्थकः। वाक्पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजन इत्यर्थः। अष्टादश पदाविषयः पक्षो दुष्ट इत्याशयः। असाध्यविरुद्धावाह स एव।

ममानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतन्धनुः।
असम्भाव्यमसाध्यन्तं पक्ष माहु र्मनीषिणः।
यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवाकेऽथ राजनि।
पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयत इति॥

मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्यथोक्तौ। देवदत्तेनाहं सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्याद्यसाध्यसाधनासम्भवात्। अल्पकालत्वान्न साक्ष्यादिसम्भवोत्पन्नत्वान्न दिव्यमिति। मूकेनाहं शप्त इत्यादिविरुद्धमिति। पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञाविवर्जित इत्यादिस्मृत्यन्तरञ्च तदर्थतयोदाहृतन्तच्च पूर्वमस्माभि रनादेयमव्यवहारनिरूपणे लिखितम्। अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः।

यथा भिन्न क्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः।
अतीतकालो विद्विष्टः पक्षो नादेय इष्यते॥
यथास्थानानिवेशेन नैवपक्षार्थकल्पना।
शस्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः॥
व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति यावत्।
व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थावबोधकः।

प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः।

मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः सवै पक्षो भूतसाधन वर्जितः ।
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविश्रुतः ॥
यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् ।
विरुध्यते क्रिया भेदाः सपक्षोद्दिष्ट उच्यते ॥
भूतसाधनं मूलभूतं साधनन्तेन वर्जितः ।

भूतकालः साध्यकालः । अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव ।

अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।
आकुलन्तु भवेल्लेख्यं क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥
साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् ।
उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति ॥
विरुद्धश्चा विरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ ।
एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरत स्त्यजेत् ॥
परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत् ।
विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यतीति ॥

यत्तु । पुरराष्ट्र विरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।
अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यतीति ॥

स्मरणात् तस्यायमर्थः । राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्तभुक्तादिविषयकर्णादानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न सिद्ध्यतीति । मदीयारूपका दृयन्तोऽनया वृद्ध्यानेन गृहीताः सुवर्णञ्च यदस्मस्ते मया निक्षेपीकृत मयसिदं मदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे-तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।

वह्वप्रतिज्ञं यत्कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम्।
कामन्तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति॥

कात्यायनवचन विरोधाच्च।

तस्माद्युगपत् पक्षाभासतेत्येव रमणीयम्।
अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्त्वतमदसम्बद्धम्॥

हिरण्यरूपकवासांसि वानेन मत्तो हृत्वा गृहीतान्यस्य हस्तेमया निःक्षिप्तान्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युगपदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात्। साध्यञ्च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः।

न्यायं संयच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम्।
न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति॥

न्यायं स्वसित्यनेन ममैतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि प्रतिवन्धसुखतोऽपि लक्षिता। अन्यायं वेत्यनेन ममेदमपहरतीत्यादि विधिमुखता प्रदर्शिता। वृहस्पतिरपि।

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षम्पक्षविदोविदुरिति॥

प्रतिज्ञादोषैः प्रतिज्ञासन्न्यासादिभिर्मुक्तं रहितम्। तेच दर्शिताः प्राक्। साध्यं साध्यार्हम्। प्रत्यर्थि धर्मविशिष्टधर्मिवचनमिति यावत्। सत्कारणान्वितं स्फुटदोषरहितहेतुसहितम्। निश्चितं सन्देहाजनकं वाक्यरचनायुक्तन्तु स्वयमेव निश्चितं विप्रतिपत्तावर्थनिश्चयाभावात्। लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम्। अतएव मनुः।

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता।
वहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात्॥

प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्तादिभाषा प्रतिज्ञाव्यावहारिके धर्मविरुद्धा च सत्याग्राह्या न भवति राजादीनामित्यर्थः। भवदेवस्तु। यत्र श्रुतमात्रमेव सति लोकानां स्वमत्यय स्तल्लोकसिद्ध न्तेन निर्धनस्ततो लक्षादिसङ्ख्यधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचख्यौ तद्बाधकरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थम्। अयञ्च पक्षः प्राक्पाण्डुलेख्य भूमिफलकादौ कारयित्वा शोधितः पश्चात्पत्रे लेखनीयः। तथा च वृहस्पतिः।

अधिकाञ्छातयेदर्थान् न्यूनांश्च परिपूरयेत्।
भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थो विनिश्चितः॥

शातयेदुद्धरेत्। भूमाविति पाण्डुलेख्य योग्याधारोपलक्षणम्। अतएवाह। स एव।

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत्।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमिति॥

स्वभावोक्तन्भयाद्युपाधिनोक्तम्। व्यासोऽपि।

पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
ऊनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत्॥

शोधनञ्चोत्तरयोग्यतावधि विधेयम्। न ततः पर-मनवस्थापत्तेरदृष्टार्थतापाताच्च। तथा च नारदः।

शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शने।
अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनम्भवेत्॥

अवष्टब्धस्योत्तरयोग्यस्य यस्त्वर्थ्यप्रगल्भत्वात् पक्षदोषगुणहानादानाभ्यां शोधयितुमशक्तस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य्य सभ्यैरेव संशोधनीयः। यथाह वृहस्पतिः।

अभियोक्ता प्रगल्भत्वाद्वक्तुन्नोत्सहते यदा ।
सभ्यैस्तु शोधनन्तस्य कार्य्यमर्थानुरूपत इति ॥

यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरन्दापयन्ति सभ्यास्तदा रागाल्लोभाद्भयाद्वापीत्याद्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः । प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति तात्पर्यम् । यदा त्वर्थिप्रत्यर्थिनोर्ल्लेखनापाटवद्राजकीयलेखकद्वारा तौ भाषोत्तरे लेखयतः । सचान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखत्यन्यत् स राज्ञा चौरवद्दण्ड्य इत्याह कात्यायनः ।

अन्यदुक्तं लिखेदन्यद्योऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।
चौरवत्त्रासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिरिति ॥

अत्र त्रासयेदित्युक्ते स्वल्पप्रयोजनं पुनस्ताडशकार्य्ये वृत्तिनिरोधे । स्मृतितत्त्वे तु चौरवच्छासयेदित्येवं पठितम् ॥ एवमुक्तलक्षणः पक्षश्चतुर्विधः । तथाच वृहस्पतिः ।

शङ्काभियोगस्तत्त्वञ्च लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनन्तथा ।
वृत्ते वादे पुन र्न्यायः पक्षो ज्ञेय श्चतुर्विधः ॥
चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥
भ्रान्तिः शङ्कासमुद्दिष्टा तत्त्वन्तत्त्वार्थदर्शनम् ।
लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थनं मोह स्तथावृत्ते पुनः क्रियेति ॥

नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥

उत्तर उत्कृष्टो विजयेति यावत् । यद्यपि न्यायाख्यपञ्चावयववाक्यान्तर्गतं प्रतिज्ञास्वरूपं साध्यधर्मविशिष्ट धर्मिवचनमात्रं तथाप्यत्र सत्कारणान्वितमित्युक्तत्वात् सहेतुक-साध्य-

विशिष्टधर्मिवचनं प्रतिज्ञेति गम्यते। हेतोश्च पक्षभूताऽध-
मर्णादिनिष्ठत्वं तदनङ्गीकृतं क्रियापदेन सिद्ध्यतीति ध्येयम्।
तथा सति स्थापनानुमानप्रयोग एव प्रतिज्ञा। प्रतिस्थाप-
नानुमानप्रयोग एव चोत्तरमत्रपर्यवस्यति। अतएव स्मृत्युक्ता
उभयभासा यथायथमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिद्धादिनि-
ग्रहस्थानहेत्वाभासादिष्वेव पर्यवस्यन्ति। ततश्च त्वं शतं मह्यं
धारयसि। ऋणत्वेन मत्तो गृहीततावद्धनत्वादिति भाषा-
शरीरम्। न धारयास्य गृहीतत्वात् प्रतिदत्तत्वादित्याद्युत्त-
रशरीरम्। अत्र च न साधुशब्दनियमस्तदनभिज्ञानामत्रार्थि
प्रत्यर्थित्वदर्शनात्। बोधकास्तु येषां ये शब्दाः प्रसिद्धास्तैरेव
भाषा लेखनीया। प्रतिवादिसभ्यादीनां तदभिज्ञत्वे भाषा-
द्वयाद्यभिज्ञैस्तैरेव बोधनीया इत्याद्यूह्यम्। अतएव विष्णुधर्मे-
ऽध्यापनेऽपि साधुशब्दनियमान्नारद आह।

संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतइति॥

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः। अथोत्तरपादोनिरूप्यते।
तत्र निर्दोषायाम्भाषायां निश्चिततदर्थेन प्रत्यर्थिनोत्तरन्देयम्।
तथा च बृहस्पतिः।

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्य विशोधिते।
प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरन्ततः॥

विनिश्चिते संशयरहितज्ञानगोचरीकृतार्थे विशोधितेऽत
एव स्थिरीभूते लेखयेदिति वाचयेदित्यस्याप्युपलक्षणं वाच-
नपूर्वकत्वाल्लेखनस्य। इदञ्चार्थिसन्निधावेव लेखनीयमित्याह।
याज्ञवल्क्यः। श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ।

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना सः श्रुतार्थस्तस्येति कर्त्तरि षष्ठी। तेन लेख्यमित्यर्थः। पूर्वावेदकोऽर्थी पूर्वपक्षादुत्तरो-पन्यस्य इत्युत्तरम्पूर्वपक्षोपमर्दकमुच्यते यथाहतु नारद-प्रजापती।

पक्षस्य व्यापकं सार मसन्दिग्धमनाकुलम्।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदो विदुरिति॥

पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थम्। सारं न्याय्यम्। असन्दिग्धं सन्देहजनक-नानार्थादिशब्दरहितम्। अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम्। अव्याख्यागम्यमप्रसिद्धदेशभाषाभिधानेन प्रसिद्धार्थपद-दुश्लिष्टविभक्ति समासव्यवहितयोजना व्यवधा-रणा-कल्पना विपरिणामसाध्याहाराभिधानेन वा यत् क्लिष्ट-व्याख्यानेन दुर्गमार्थं न भवति। हारीतोऽपि।

पूर्वपक्षार्थ सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम्।
उपयुक्तमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च॥
सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकान्तसम्भवम्।
अर्थिश्राव्यमगूढार्थन्देयमुत्तर मीदृशमिति॥

अनेकार्थमनेकेऽर्था उपयुक्ता विशेषणादयो यत्र तत्तथा। नत्वनेकार्थपदयुक्तन्तस्य सन्दिग्धत्वेन दुष्टत्वात्। अनाकुल-मुक्तार्थम्। उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनल्पम्। अव्यस्तानि व्यत्या सयोजनानपेक्षाणि पदानि यत्र तदव्यस्तपदम्। व्यापकम्प-रिपूर्णार्थम्। नातिभूरि अनुपयोगि व्यस्तरहितम्। सारभूतत्वासन्दिग्धत्वे व्याख्याते। स्वपक्षैकान्तसम्भवम्। स्वपरिगृहीतपक्ष एवैकान्तेन नियमेन सम्भवति न क्वय-

श्चिदपि पक्षान्तरकक्षामवगाहते तत्। अन्यद्युक्तार्थम्। शाठ्य-
दर्पादिभिर्य्यदोत्तरं न ददाति प्रतिवादी तदा कथञ्चित्
ससभ्यप्राड्विवाकेन राज्ञे उत्तरं दापनीयमित्याह।
बृहस्पतिः। पूर्वपक्षे यथार्थन्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः॥

प्रियपूर्वं वचः साम भेदस्तु भयदर्शनम्।

अर्थापकर्षणान्दण्ड स्ताडनं बन्धनं तथा॥

उभयैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः।

अतिक्रान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दण्डमर्हति॥

उभयैर्द्वाभिस्तीव्रैः श्चोपायैरित्यर्थः।

कात्यायनः। यथार्थमुत्तरं दद्यादयच्छत् तच्च दापयेत्॥

मोहाद्वा यदि वा शाठ्याद्यन्नोक्तं पूर्ववादिना।

उत्तरान्तर्गतं वापि तद्ग्राह्यं मुभयोरपि॥

मोहादिवशात् पूर्ववादिना प्रागनुक्तमप्युत्तरान्तर्गत मुत्त-
राभिधानसमय एव प्रोच्यमान मुभयोरुत्तरवादिव्यवहार
दर्शिनो र्ग्राह्यं ग्रहणार्हम्भवतीत्यर्थः। उत्तरलेखनोत्तरन्तु
न ग्राह्यमित्यर्थसिद्धमपि स्पष्टार्थमाह।
स एव। उभयोर्लिखिते वाच्ये प्रारब्धे कार्य्यनिर्णये।

अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् तस्मादर्थात् स हीयते इति॥

अथोत्तरभेदाः। तत्र कात्यायनः।

सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा।

पूर्वन्यायविधिश्चैव मुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति॥

सत्यं सम्प्रतिपत्तिः। प्रत्यवस्कन्दनङ्कारणोत्तरम्।

व्यासः। साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता।

यथा रूपकशतं मह्यं धारयसीत्युक्ते सत्यन्धारयामि दास्यामीति च। यद्यपि भावार्थस्यानिराकरणादनुत्तरत्वमस्याभाति । तथाप्यभियोक्त्रा साध्यतयोपन्यस्तस्य सिद्धत्वोपन्यासात् साध्यत्वनिराकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयम्। तथा च स्मरणम् ।

अनुज्ञा कारणं यत्र पश्चाद्वादी प्रपद्यते ।
प्रतिपत्तिस्तु सा ज्ञेया कारणे दूषणं पृथक् ॥

कारणं परोक्तहेतुदूषणम्। वादी प्रत्यर्थी। कारणे कारणोत्तरे पृथक् दूषणं भवेदित्यर्थः। नचास्याः सिद्धसाधनत्वेन सदुत्तरत्वे पूर्ववादिनो निग्रहस्थानं स्यादिति शङ्क्यं इष्टापत्तेः। पराजयेऽपि पूर्ववादिनो दण्डः परं न भवति अपराधाभावात्। वाचस्पतिस्तु तत्वनिर्णिनीषुकथायाः सिद्धसाधनस्यादोषत्वान्न निग्रहोऽपीत्याह । न चैवं धर्माधिकरणप्रवेशपत्रलिखने पूर्ववादिनो दृथेति वाच्यम्। प्राग्विप्रतिपन्नस्यानुतापवतः प्रत्यर्थिनः पश्चादपि सम्प्रति सम्भवात् सन्धिकरणोत्तरमिव। सन्धिकरणञ्च निरूपयिष्यते । मिथ्योत्तरन्तु न धारयामीत्यादि । यथाह कात्यायनः ।

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम्।
मिथ्या तत्तु विजानीया दुत्तरं व्यवहारत इति ॥

व्यासोऽपि । मिथ्या स्यात् साध्यनिह्नुतिरिति । साध्यस्य सहेतुकसाध्यस्य शब्दतोऽर्थतो वा निह्नवो मिथ्योत्तरमित्यर्थः। केवलसाध्यनिह्नवस्य संप्रतिपत्तिभिन्नोत्तरान्तरेष्वपि प्रसङ्गादिति वाचस्पतिः। तच्चिन्त्यम्।

सद्धेतुक साध्यनिह्नवस्य तत्रापि सम्भवात् ।

तस्मादपह्नवमात्रं कारणाद्यसम्बलितं मिथ्योत्तरम् ।

कारणप्राङ्न्यायसम्बलितं तूत्तरान्तरे इति वयम् ॥

एतच्च मिथ्योत्तरञ्चतुर्विधम् । मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या-चतुर्विधमिति व्यासस्मरणात् । अत्र च मिथ्यैतदिति कण्ठतो-ऽपह्नवो न जानामीत्यादिरर्थतः। अतएवाह कात्यायनः ।

श्रुत्वा भाषार्थ मन्यस्तु यदि तत्प्रतिषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेय मुत्तर मिति ॥

अत्र वाचस्पतिः । भाषार्थस्य सद्धेतुसाध्यस्य मिथ्योत्त-रेण निह्नवेऽपि हेत्वपह्नवांश एव स्वरूपासिद्धिरुपस्थापना-दोषः । साध्यापह्नवांशस्तु कारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयाऽ-त्रान्तर्भाव्यते । तथा हि गृहीतत्वाद्धारणे भाषावादिना साध्य उपन्यस्ते कालदेशविशेषगर्भायान्तस्यां मया न गृहीत इति हेत्वभावशब्देनैवोच्यते । कालविशेषगर्भायान्तु तदा नाहं जात इत्यर्थात् देशविशेषगर्भायामपि तदा तत्राहं नास-मित्यर्थात् । अतएवार्थिक भाषाप्रतिषेधस्त्रिविधः सोपादेशमि-थ्योत्तरम्। आद्यस्तु केवलमिथ्योत्तरमिति । न चैवं ग्रह-णास्कन्दनयो रसन्निधाना जन्मनोरेव प्रतिपाद्यतास्तु क्रिमार्थिका ग्रहणापर्य्यन्ततात्पर्य्येणेति वाच्यम्। यद्यपि तदा जातस्तत्र संश्च तथापि न गृह्णाति तादृशां सर्वेषां ग्रहणा-भावादतः सन्निधानजन्ममात्रस्य ग्रहणाव्याप्तत्वाद्व्यापका-भावात् । व्याप्यग्रहणाभावासिद्धे स्तत्कालीनजन्माभावसन्नि-धानाभावयोरेव ग्रहणाभावसाधकता । न ह्यनुत्पन्नो

गृहीत्यसन्निहितो वेति सम्भवतीति तावत्पर्य्यन्ततात्पर्या-वच्छिन्नभावात् अतएव रुर्वंशिन्नपि मिथ्योत्तरे स्थापकस्य ग्रहण स्थापनायक्रियोपन्यास इत्याह। तत्तुच्छम्। साध्यानालिङ्गित-हेत्वभावभावोपन्यासे ऽर्थान्तरत्वापातात्। हेतुत्वस्य साध्य-निरूपितत्वेन तदभावमुखेन साध्यभावव्यवस्थापन एव स्थापनादूषणासम्भवात्। उत्तरान्तरव्यवच्छेदमात्रस्या-इष्टत्वार्थापत्तेश्च। यत्र तु पूर्ववादिनः पितर्णादिग्रहण-हेतुकधारणादिप्रतिज्ञा तत्राज्ञानद्वारकसाक्षाद्वा तदपह्नवो-मिथ्योत्तरम्। तत्काज्ञाजन्मतद्देशाऽसन्निधानयो रेतदीययो स्तदीययो स्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात्। अतएव प्रकाशा-स्वामिक्रयेनाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपि प्रमापणीय मित्यभियुक्त-स्मरणमपि सङ्गच्छते अन्यथा दूषणदत्तत्वाद्युपन्यासा-ददत्तत्वादि प्रमापणमधिकं स्यात्। तेन तत्प्रतिपादने दत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्ततत् स्वत्वास्कन्दकत्वादस्य प्रत्यवस्क-न्दनरूपत्वात्तस्यैव तत्साधनापत्तौ मिथ्याक्रियापूर्ववाद इति विरुध्येत। इष्टापत्तावुच्यमानायां मिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिवि-रोधात्। प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं परन्तु प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धं वेत्यादि। यथाह नारदः।

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृत मिति॥

प्रपद्य स्वीकृत्य। यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वांशस्वीकारोऽत्र सम्प्रतिपत्तित्वापत्तेः। कारणोक्त्यानर्थक्यापाताच्च। तथा च ग्रहणेन धारणेन तेन च प्रत्यर्पणीयत्वे साध्यत्वेन प्रतिज्ञा-तेन ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादिना वा धारणं

प्रत्यर्पणीयत्वाभावं प्रत्यर्थी साधयति। मिथ्योत्तरादतएवास्य भेदः। तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापह्नवादत्र त्वेकदेशानपह्नवात् प्राङ्न्याये तु यथायथ मुभयसम्भव इति ततोऽपि भेदः। तच्च तत्र विन्यासः। यत्तु प्राङ्न्यायोभार्यमाणत्वादिसामान्याभाव ज्ञापकः। कारणोत्तरन्तु तद्वंसज्ञापकमिति तयोर्भेद इति वाचस्पतिनोक्तम्। तत्तुच्छम्। प्राङ्न्यायेनापि कारणमुखेनोभयोरपि ज्ञापनसम्भवात्। तस्मादस्मादुक्तमेव भेदकं न्यायः। त्रिविधञ्चैतत्। स्थापनाधिकबलन्तत् समबलवत् तदूनबलञ्चेति। उदाहृतमेवाधिकबलम्। तत्र हि सत्यमयं ग्रतस्य धारयः। प्रतिदेयतया मत्तो गृहीततावद्धनत्वादित्यादि भाषायान्निर्य्यातनादिस्थले व्यभिचारवारणायेदानीन्तनधारणाद्यर्थापत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनोऽवश्यं हृदिस्थमास्थेयन्तयाच प्रतिदानाद्युपन्यासेन तदसिद्धिः प्रत्यर्थिनोक्ता भवतीति ध्येयम्। कात्यायनोऽपि स्पष्टमाचष्टे।

> अर्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
> प्रपद्य कारणं ब्रूयादाधर्ष्यं भृगुरब्रवीत्। इति।

आधर्ष्यमधरत्वन्दुर्बलत्वमिति यावत्। पूर्वपक्षस्येति शेषः। पूर्वपक्षदौर्बल्यमुत्तरस्य प्राबल्यमर्थत उक्तम्। अतएव नारदः।

> आधर्षं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत्।
> विवादे साक्षिग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम्—

प्रदीपकृतस्तु। धार्यमाणत्वे कारणं गृहीतत्वं प्रपद्य ब्रूयात्। परिशोधनादिकमिति शेषः। अपरिशोधितत्वादिकञ्च स्थापनाहेतुविशेषणं कण्ठरवेण ज्ञेयमित्याहुः। तन्न

व्यवहितयोजनाध्याहारयोर्विना कारणमनुचितत्वात् । कारणं प्रपद्येत्यन्वये तमित्यस्य साकाङ्क्षत्वेनान्वयप्रसङ्गाच्च । अन्ये तु प्रपद्य स्थापनाहेतुमभ्युपेत्य यत्तद्विपरीतवचनं तत्कारणोत्तरमिति त्रितयपरमेवेदं वचनमिति वदन्ति । अत्राविकसमबलकारणोत्तरयोः स्थापनाया आधर्ष्यसम्भवेनैतद्वाक्यस्य त्रितयविषयत्वायोग इति वाचस्पत्युक्तम् । दूषणं कारणोत्तरस्य त्रैविध्यं तदुक्तं खण्डयद्भिरलुपदमेवोद्धरिष्यते । समबल मियम्भूमिर्दीया क्रमागतत्वादित्येकेन भाषतेऽपरोऽपि तदेवोत्तरयति सत्प्रतिपक्षरीत्येति । दुर्बलं कारणोत्तरन्तु मये यं विंशतिवर्षावधि भूमिरमुकस्वामिकाधीनेतिभाषायां स्वामिनैव पञ्चवर्षावधिमध्याहितत्वान्मदीयेति सत्प्रतिपक्षरीत्योत्तरितं आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वानुबलवत्तरेति वचनादिदं दुर्बलम् । अत्र चाधिकबले प्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारः प्रबलत्वसाधनाय । अन्ययोस्तु पूर्ववादिन एव । गुराबभिहिते हेतौ प्रतिज्ञादिक्रिया भवेत् । दुर्बले वादिनः प्रोक्तातुल्यैः पूर्वक्रियैव चेति स्मरणात् ।

कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वमपद्यते ।
अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधिनी ॥

इति कारणाद्बलवत्त्वात् । उत्तरत्वमुत्तमत्वम् । पूर्वपक्षबलवत्वहेतुकां पूर्ववादिनः क्रियां प्रतिपादयिता कात्यायनेनोत्तरस्यापि बलवत्व उत्तरवादिनः क्रियेत्युक्तम्भवति । इदं वाचस्पतिमिश्रोक्तम् । व्यवहारतत्वकाराभ्युपेतञ्च कारणोत्तरत्रैविध्यमयुक्तम् । वचनानारूढत्वाद्युक्त्यभावाच्च । तथा हि अर्थिनालेखित इत्यादि नारदवाक्यस्याधिकबलकारणविषय-

त्वे न किञ्चिद्बीजमस्ति। प्रत्युत तस्य तन्मात्रविषयत्वे त्रितय-साधारणकारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनात्तत्सामान्यस्वरूपा ज्ञानप्रसङ्गः।

भवताप्येतस्य त्रितयसाधारण्याभ्युपगमाच्च।

समानबलो न बलविषयवचनान्तरा भावाच्च॥

यत्रोच्यते कात्यायनीये। अर्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा प्रपद्य कारणम् इत्यादि वाक्ये नारदीये वाधर्यं पूर्वपक्षस्येत्यादि वाक्ये तावदाधर्यशब्दोपादानात्समो न बल-कारणोत्तरे विषयी भवितु मनर्हैतदेकवाक्यतयार्थिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी इत्यपि नारदवाक्यमधिकबलकारणोत्तरविष-यमेवेति। तदबुद्धिपूर्वकम्। तथा सति नारदीयमेव वचन-द्वयमनर्थकं प्रसज्यत इति सामान्यविशेषविषयत्वमेव तस्या-भ्युपगन्तव्यम्। अस्त्वेवन्तथा सति सामान्यलक्षणानभिधान-दोषोऽपि प्रतिक्षिप्तः। आधर्येऽपि तव वचनयोस्तूक्तयुक्त्योर्बल-मात्रविषयत्वम्। समबलातिबलयोस्त्वाधर्याभावात्तदाक्षिप्तं लक्षणान्तरमूह्यमिति सर्वं सुस्थमिति चेन्न आधर्यमुपमर्द-कत्वं वाद्युपन्यस्तग्रहणाङ्गीकारेणाधारणादिकारणप्रतिदाना-द्युपन्यासे तस्यैव साध्यत्वाविर्भावे तदुक्तग्रहणयोः प्रमाणोप-न्यासानपेक्षत्वमेव।

इदमेवाभिप्रेत्य कल्पतरौ लक्ष्मीधरोऽप्याह।

आधर्यं प्रमाणानर्हत्वं पूर्वपक्षस्येत्यर्थ इति॥

अतएव कारणे प्रतिवादिनीति सामान्यत एव कारणो-त्तरे प्रतिवादिन एव क्रिया वक्ष्यते। तेन यत् त्रितयसाधार-णत्वमस्य वचसोऽन्यमतमुपन्यस्याधर्योक्तिविरोधाद्दूषितम्। तद-

र्थ्युक्तम्। वस्तुतस्तु प्रमाणोपन्यासे तत्सामीचीन्यासामीचीन्यकृतं त्रैविध्यमुत्तरान्तरेऽपि पारमार्थिकं सम्भवत्येवेति कारणोत्तरमात्रे तदभिधानमर्हन्ततः पूर्वं तत्रापि दुर्ज्ञेयम्। स्वस्वाभिमानेन तु पक्षोत्तरयोः सार्वत्रिकमधिकबलवत्त्वमेव। अन्यथा विवादाप्रवृत्तिप्रसक्तेः प्रमाणोक्तिप्रत्याकल्लितयोस्तं द्विवेचनार्थयोरत एवोपयोगोऽन्यथाधिकबलकारणोत्तरे तयोरनुपयोगाद्विपात्त्वप्रसङ्गः। संप्रतिपत्तिवत्। गुरावभिहिते हेतावित्यादेस्तु स्मरणस्य न कारणोत्तरत्रैविध्येन क्रिया व्यवस्थापकत्वम्। कारणे प्रतिवादिनीति सामान्यवचनसङ्कोचस्य निर्युक्तिकस्य प्रसक्तेः। किन्तु मिथ्याद्युत्तरत्रैविध्येन। तथाहि गुरौ पूर्वपक्षोक्तहेत्वभ्युपगमेन कारणोत्तरे कारणोपन्यासात् प्राङ्न्याये च तदुपन्यासात्तयोः साध्यत्वाविर्भावे वाद्युक्तसाध्ये साध्यत्वतिरोधानात् प्रतिवादिनः क्रिया। दुर्बले त्वुत्तरे मिथ्याख्ये भावरूपत्वेन भावप्रमाणाभावमात्रेण सिद्धेः। साध्यत्वानर्हे वादिसाध्यत्वात्तिरोधानात्तस्य क्रिया। तुल्ये द्वयोरपि भावसाधकयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वक्रिया पूर्वं ममेदमिति वदतोऽन्यतरस्येत्यर्थः। इदञ्च साक्षिषूभयतः सत्स्वित्यादिवचनं व्याचक्षाणा निपुणतरमुपपादयिष्यामः। कारणात् पूर्वपक्षोऽपीति कात्यायनीयन्तु प्रामाणिकत्वनिबन्धनपूर्वपक्षस्योत्तमत्वं प्रतिपादयतः यद्यत्र पूर्ववादिनः क्रिया वाक्यान्तरेणोक्ता तद्विषयत्वेनाप्युपपद्यत इति न किञ्चिदेतत्। अतएव मिताक्षराकल्पतरुरत्नाकरमदनरत्नस्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरिदमुपेक्षितम्।

प्राङ्न्यायलक्षणमाह। हारीतः।

अस्मिन्नर्थे समानेन वादः पूर्वमभूत्तदा ।

जितोऽयमिति चेद् ब्रूयात् प्राङ्न्यायः स्यात्तदुत्तरम् ॥

कात्यायनबृहस्पती ।

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यते इति ॥

अतः प्राङ्न्यायपदमन्वर्थम् । प्राङ्न्यायस्य च प्रागवस्थायां मिथ्याकारणान्यतरोत्तरोपादानेनैव व्यवहारप्रवृत्तिरिति प्राङ्न्यायसाधने तदेव सिद्ध्यतीति सम्भवति धार्यलाघवत्वादिसामान्याभावतर्कसोभयज्ञापकता प्राङ्न्यायस्येति मिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्य भेदः । त्रिप्रकारश्च प्राङ्न्यायः । तथा च कात्यायनः । विभावयामि कुलिकैः साक्षिभिर्लिखितेन वा ।

जितश्चैव मयायं प्राक् प्राङ्न्यायस्त्रिप्रकारकः ॥

कुलिकैरिति प्राक्तनव्यवहारदर्शिनामुपलक्षणम् । इत्युत्तरभेदाः । अथोत्तराभासाः ।

यद्यप्युत्तरलक्षणराहित्यादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धम्भवतीति नोत्तराभासाः पृथग्वाच्याः । योगीश्वरादिभिरत एव नोक्ताः । तथापि स्पष्टीकरणाय कैश्चिदुक्ताः । तथा च मिताक्षराधृतवचनम् ।

सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् इति ॥

एतच्च तत्रैवोदाहरणनिष्ठतया व्याख्यातम् ।

सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषकशतञ्चेत्येवं सन्दिग्धमुत्तरम्भवेदिति । प्रकृतादन्यत्सुवर्णशताभियोगे पणशतन्धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभि

योगे पञ्च धारयामीति। सुवर्णशताभियोगे पञ्चशतानि धारयामीत्यतिभूरि। पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीतमित्येतावन्मात्राभिधानम्। व्यस्तपदं पदान्तरेणाभियोगे पदान्तरमादायोत्तरम्। यथा मदीयमेतावद्धनं धारयतीत्यभियोगेऽनेनाहन्ताड़ित इत्यादि। अद्यापि देशस्थानादिभाषाविशेषेणाव्यापि। यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वदिगवस्थितं मदीयमनेन क्षेत्रमपहृतमिति। निगूढार्थं मह्यं सुवर्णशतं धारयतीत्यभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीति। अत ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्यावर्यान्यस्मै कस्मैचिद्धारयतीत्यादि सूचनसम्भवान्निगूढार्थमिदम्। पूर्वापरविरुद्धमाकुलं यथा सुवर्णशतं मह्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परन्तु गृहीतमेव नेति गृहीतं परन्तु न धारयामीति वा कारणाद्युपन्यासमधारणादावक्तत्वैवोत्तरम्। व्याख्यागम्यम्। दुश्लिष्टसमाध्याहारादिसापेक्षत्वेन मेयार्थम्। यथा सुवर्णशतविषये पितृकृतर्णाभियोगे गृहीतवचनात् सुवर्णानां पितुर्नजानामीति। अत गृहीतशतसुवर्णस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीत्यर्थविवक्षायामीदृशमसमर्थसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वादुक्तरूतस्याभिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थम्। असारम्। न्यायविरुद्धम्। यथा सुवर्णशतमनेन मत्तो वृद्ध्या गृहीतन्तस्य वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्मयादत्ता मूलन्तु नगृहीतमिति। अत क्वचित्पूर्वपक्षानिराकरणात् क्वचिदसम्बद्धार्थत्वात् क्वापि विलम्बितार्थप्रत्यायकत्वाद्यथायथमनुत्तरत्वमवसेयम्। यद्यप्युदाहृतमसारं पूर्वापरविरोध एव पर्य्यवस्यति। तथापि

क्वचित्साचात् क्वचिन्न्यायविरोधात्तथात्वमिति भेदकन्द्रष्टव्यम्।
स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु काकदन्तसङ्घावोत्तरमिष्यत इति।
कात्यायनवचनञ्च तत्र सम्वादितवान्।

काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि यदुत्तरम्।
असारमिति तत्तेन समं नोत्तरमिष्यत इति॥

कात्यायनेनान्येऽप्युत्तराभासा उक्ताः।

अप्रसिद्धम्विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च।
सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थञ्चातिदोषवत्॥
यच्चस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम्।
व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति॥

एतान् स्वयमेव स व्याचष्टे।

चिह्नाकारसचस्वन्तु समयञ्चाविजानता।
भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम्॥
प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया नहीति।
यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धन्तद्धिचोत्तरम्।
जितः पुरा मया वायमस्मिन्नर्थे विवक्षिते।
पुरा मयाऽयमिति यत्तदूनञ्चोत्तरं स्मृतम्॥
गृहीतमिति वाच्ये तु कार्यन्तेन कृतं मया।
पुरा गृहीतं यद्द्रव्यमित्येतदिति भूरि तु॥
देयं मयेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम्।
सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैः सदा॥

मयादेयमित्यत्राकारप्रश्लेषस्यापि सम्भवात्सन्दिग्धमिदम्।
असम्भवमस्माभिर्दयन्धनमस्मत्प्रपौत्रपुत्रेण दत्तमित्येवमादि।

अव्यक्तं सुखेन यदक्षराख्येन निर्णेतुमशक्यानि। एतावुत्तरा-भासावुद्दिष्टावपि स्पष्टाविति तेन न लक्षितौ।

बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा।
अनुक्तमेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ॥

एतेन च बलेन प्राबल्येन अबलेन दौर्बल्येन च पुरा सा-हसं मनुष्यमारणादिस्थापितं कृत्वा गोपितमिति यावत्। इत्यादि प्रकृतानुपयोगित्वादन्यार्थमित्यर्थः। व्यस्तपदं पदा-न्तरेणाभियोगे कृते पदान्तरसंक्रमेणोत्तरमिति सोदाहरणं मिताक्षरायां व्याख्यातं तत्प्रागेवोक्तम्। स्मृतिचन्द्रिकायान्तु पूर्वपक्षनिश्चयात् प्रागुच्यमानं सर्वमेवोत्तरं व्यस्तपदमिति व्याख्यातम्। व्यस्तम्पदं स्थानमुपन्यासावसरो यस्येति व्युत्-पत्तेः। भवदेवेन तु अव्यस्तपदव्यापीति पाठं लिखित्वाऽन-न्वितार्थपदव्याप्तमिति व्याख्यातं व्यवहारतिलके। तत्तु दोषा-न्तरसङ्करादयुक्तमिति प्राच्यमेव व्याख्याद्वयमनुसन्धेयम्। उत्तर-मित्येकवचनाद्याज्ञवल्कीयाद्युत्तरसङ्करादप्युत्तराभासत्वं सू-चितम्। कात्यायनादिभिः स्पष्टमुक्तम्।

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम्।
मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति ॥

सङ्करादनुत्तरत्वे वीजं कात्यायनेनैवोक्तम्।

नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः।
नचार्थसिद्धिरुभयोर्नचैकत्र क्रियाद्वयमिति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियोपन्यासः प्रसज्यते। मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मरणात्। मिथ्या मिथ्योत्तरे। पूर्ववादे

क्रियार्थिनः क्रियोपन्यास इत्यर्थः। यथा सुवर्णशतं रूपक-शतञ्चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं तु गृहीतं किन्तु प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धमित्यादि। द्वयोरेक-क्रियोपन्यासाभावे च व्यवहारशटकभेदे व्यवहारद्वयप्रसक्तावेक-समाप्ता व्यवहारान्तरप्रवर्त्तनौचित्याद्युगपद्व्यवहाराऽसम्भव-रूपा युक्तिर्वीजम्। अतएव तस्य तस्यांशस्य तत्प्रमाणमात्र-साध्यत्वे क्रमेणोत्तरत्वमेवेति क्रमिकं व्यवहारद्वयं तयोरेव प्रवर्त्तनीयमित्युक्तं मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादिग्रन्थेषु। कारणे प्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिनएव क्रियाद्वयं प्रसज्यते। कारणे प्रतिवादिनि प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रिया-मिति स्मरणात्। यथा पूर्वोदाहरणमेव। यद्येवं ब्रूयात् सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशते तु प्रागयं व्यवहार-मार्गेण मया पराजित इति। अत्र यद्यप्येकस्यैव प्रमाणद्वयो-पन्यासस्तथापि प्रागुक्तया युक्त्या युगपद्व्यवहारासम्भव एवोत्त-रत्वे वीजमतोऽत्रापि क्रमिकव्यवहारप्रवृत्तिरिष्टैव। कार-णोत्तरे साक्षिलेख्यादिभिस्तद्विभावनीयम्। प्राङ्न्यायस्तु तद्दर्शिभिर्जयपत्रेणेवेति क्रम आवश्यकः। एवमुत्तरत्र सङ्क-रेऽपि। यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी-त्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपकशतं न गृहीतं वस्त्रविषये प्राक् पराजित इति। अत्र द्वयोः क्रिययोः पूर्वन्यायेन एकस्य क्रियाद्वयमिति द्वयमप्युत्तरत्वे वीजम्। सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावाच्चतुःसङ्करो नोदाहार्य्यः। सङ्करसम्भवमात्रेण तु मिताक्षराकारेणैवं चतुःसङ्करेऽपीत्युक्तम्। अतएवाग्रे यत्र सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरेण सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यव-

हारः प्रवर्त्तनीयः। सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावादिति तेनैवोक्तम्। सङ्करस्थले क्रमिकव्यवहार आवश्यके क्रमोऽर्थिप्रत्यर्थिसभ्यानामन्यन्तरेच्छया बोध्यः। यत्र तु प्रभूतार्थविषयत्वमन्यतरोत्तरस्य फलवत्तरत्वं वा व्यवहाराकरणेऽन्यतरस्य पीड़ातिरेकादिकं वा प्राप्तेर्विनिगमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादानेनैव प्रथमो व्यवहारः प्रवर्त्तनीय इत्याह। हारीतः।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम्।
उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा॥

असङ्कीर्णं सङ्करप्रयुक्तव्यवहार-यौगपद्यासम्भव-दोषाभावात्। अतोऽन्यथा सङ्कीर्णमिति शेषः। तेन तत्रेच्छाक्रमेण व्यवहारक्रम इति भावः। सङ्करादनुत्तरत्व प्रागुक्तयुक्तिरनेन सूचिता। अतएव मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे। सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्त्वा तदुक्तं हारीतेन। उदाहरणन्तु, यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीत्वा यन्न प्रयच्छतीत्यभियोगे सुवर्णं रूपकशतञ्च न गृहीतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानीत्युत्तरेऽत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतार्थविषयत्वात् तदुपादाय क्रियार्थिनः प्रथमं व्यवहारो द्रष्टव्यः। पश्चाद्वस्त्रविषये कारणोत्तरमादाय प्रत्यपरक्रियाऽवलम्बनो व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करेऽपि बोध्यम्। सम्प्रतिपत्तिर्यदि सुवर्णादौ तत्र क्रियाफलाभावादल्पविषयमप्युत्तरोत्तरमादायैव व्यवहारो भवति। एवं तुल्यार्थविषयत्वेऽप्युत्तरयोर्यत्र प्रथमदृष्टे फलन्तदुत्तरावलम्बनेन व्यवहारो द्रष्टव्यः। तथाचोक्तम्। यत्र वा स्यात्क्रियाफलमिति।

अहं पूर्विकया याता वर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा।

तादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडासवेच्य चेति बृहस्पतिः ।
अत्र वाचस्पतिमिश्राः । भिन्नभिन्नावच्छेदेन कारणादि-
संस्पर्शिसङ्करादनुत्तरमिति । पच्चैकदेशे यत्सत्यमित्यादि वा-
क्यार्थ एव न सम्भवति । अवच्छेदभेदेन साङ्कर्यस्यैवाऽभा-
वात् । किन्तु पच्चस्यैकदेशे विषये यदुत्तरं सङ्कीर्य्यते न तदनु-
त्तरम् । शेषमेकदेशपदद्वयमनुवादः यथा शतं न गृहीतमपि
परिशोधितं वा न धारयाम्येवेत्यादि । यत्तु । शताभियोगे
पञ्चशतं परिशोधिताः पञ्चविंशतिस्तु नैव गृहीताः । पञ्चविं-
शतिस्तु धार्य्यन्ते देया इत्युत्तरम् । यच्च वस्तुभेदेन प्रागुदा-
हृतं तत्र यत्प्रभूतार्थविषयमिति वचनात् । कारणोत्तरमादाय
प्रथमं विचारः कार्य्यः । पश्चात् पञ्चविंशतिरपह्नुता अर्थि-
प्रमाणेन वा साध्याः प्रत्यर्थिप्रमाणेन वा साध्याः । नचैवं
नचैकस्मिन्नित्येतद्वचनविरोधः । न्यायमूलकत्वेनैतद्वचनस्य ल-
क्षार्थप्रमाणपरिग्रहाबाधकत्वात् । सति च निर्णयप्रमाणे तदं-
शसंशयस्यावश्यनिरस्यत्वात् । न च यत्प्रभूतार्थविषयमित्ये-
तद्वचनवशादेव लक्ष्यार्थप्रमाणग्राह्यता । तथा सत्ये तत्स्मृतीनां
श्रुतिमूलकतापत्तेः न चेष्टापत्तिः । असम्भवं मूलान्तरत्वस्यैव
श्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात् । यूपहस्त्यादिस्मृतौ तथा सिद्धान्त-
वचनात् । अत्र च न्यायमूलकत्वस्यैव सम्भवात् । न च तादृशविष-
यासम्भव एव न चैकस्मिन्निति वचनस्य मूलमिति युक्तम् । वङ्ग-
देशोपनिषयदर्शनात् । न चेदृशमुत्तरं न देयमित्युपदेशार्थमिदम् ।
यथावस्थितार्थकथनस्य निषेद्धुमशक्तेः । विज्ञा एव विवदन्ते
न त्वज्ञा इत्यापि वक्तुमशक्यम् । न चातएव ते पर्य्यनुयोज्याः ।
छलं निरस्य भूतेभ्यः व्यवहारान्नयेन्नृप इति वचनात्तादृशा-

मपि तत्त्वतो बोध्यत्वात्। नच वचनादेवास्योत्तरस्य हेयता। वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः। अपि च।शतन्न गृहीतमित्यस्य नाग्रहणमात्रमर्थः। शतपदानर्थक्य प्रसङ्गात्। नापि शताग्रहणम्। विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञापत्तेः। नापि शतपदम्पक्षप्राप्तानुवादः। एवं सत्येकदेशस्य गृहीतत्वविभावनादेव स्यापको निह्नुते लिखितेनैकमिति वचनादेतावद्वचनन्निरपवादमेव लभेतेत्यनिष्टापादकमेवेदमुत्तरं स्यात्। मिथ्या कारणयोर्वापीत्यादि वचनमप्येवन्नेयम्। तस्माद्यावत्प्रकृतविषयः संशयोऽनुवर्त्तते-निर्णायकञ्चप्रमाणं लभ्यते तावद्विचारणीयमिति परमार्थः। भवदेवप्रदीपादयोऽप्येवम्। तस्मादस्मदुक्तमेव पक्षैकदेशे यत्सत्यमित्यादेरर्थमिति। तदेतद्वागाडम्बरमात्रार्थंचोदचमम्। तथाहि। मिताक्षराद्युक्तरीत्या दृष्टार्थतयैव सकलवचनस्वरसाभङ्गसम्भवात्। नचैकस्मिन्नित्यादि वचनपर्य्यालोचनया युगपदनुत्तरत्वस्यैवास्य वर्णितत्वात्। क्रमिकान्तरत्वस्य सर्वैरपीष्टत्वात्। नचायौगपद्यमेव निर्वीजम्। युगपद्यवहारासम्भवस्यैतादृशि विषये उपपादितत्वात्। व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वात्। क्रियारूपपादभेदे साध्यभेदेन भाषारूपपादभेदे चातद्घटित व्यवहारभेदप्रसङ्गस्य सचेतसा दुरपह्नवत्वात्। किञ्च भवदुक्तरीत्या न्यायाभासमूलकतया नचैकस्मिन्नित्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गः। यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपदपरत्ववर्णनमेकदेशपदद्वयस्य चानुवादत्वप्रतिपादनं तदतिमन्दम्। एकदेशपदे रूढित्यागप्रसङ्गात्। सम्भवत्यस्मदर्थनार्थवत्वेनिरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपर्य्यायस्याभ्युपगमानौचित्याच्च। यच्चोक्त विषयसङ्कर उदाहृतन्तदपि सन्दिग्धादिदोषस-

ङ्क्षीर्णमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमिति समस्तवचनानर्थक्यम्। यदप्युक्तम्। असम्भवं मूलान्तरत्वस्य श्रुतिमूलकत्वं प्रयोजकत्वमिति। तदपि मीमांसानध्ययननिबन्धनम्। नह्यसम्भवमूलकत्वमष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वे प्रयोजकम्। तथा सति तुलापुरुषादिस्मृतीनाम् लोभादिमूलकत्वस्य सुतरां सम्भवाच्छ्रुतिमूलकत्वाभावप्रसङ्गः। यथाहु र्वार्त्तिककाराः।

रागद्वेषमदोन्माद प्रमादालस्य लुब्धता।
क्व वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतव इति॥

यूपहस्त्यादिस्मृतीषु मुक्तकत्वेनाप्तप्रणीतत्वानवधारणान्मूलभूतश्रुत्यकल्पनं कर्त्तृसामान्याभावादिति। भाष्याभिमता प्रामाण्ये मूलशुद्धिः। हेतुदर्शनन्तदुपष्टम्भकमन्वाचयमात्रमिति तत्रैव व्याचक्षाणमाकरे। वार्त्तिककाराणान्तु दृढतरवैदिकं परिग्रहीतुं प्रामाण्यमेव तासामभिमतमित्यपि तदभियोगभाजां न दुर्लभम्। यद्यप्यपि वेत्याद्यसम्भवद्युक्तिकस्वकपोलकल्पितविकल्पजालमुद्भाव्य खण्डितन्तदपि प्रस्तुतप्रतीपम्। तादृशोत्तरस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात्। मतग्रन्थाभावस्य तदर्थस्यादुष्टत्वाच्च। अयमत्र सकलवचनसन्दर्भसमाधानान्निष्कृष्टोऽर्थः। क्रिया लिखितादिप्रमाणरूपा प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्न्याये च प्रत्यर्थिन एव भवति। मिथ्योत्तरे चार्थिन एव। सम्प्रतिपत्तौ न कस्यापीति व्युत्पादयिष्यते। एवञ्च सत्येन यत्तेतरेषान्त्रयाणामुत्तराणां सङ्करस्तत्र प्रत्यर्थिनः कारणप्राङ्न्यायसाधनाय प्रमाणद्वयमर्थिनश्च स्वसाध्यसाधनायैकं प्रमाणं प्राप्नोति यत्र कारणप्राङ्न्याययोस्तत्र प्रत्यर्थिनः प्रमा

साद्वयम्। यत्र पुनर्म्मिथ्याकारणमिथ्याप्राङ्न्याययोर्वा तत्रार्थि-प्रत्यर्थिनोरेकैकप्रमाणम्। न च यथा प्राप्तमेव सेवाऽस्त्विति वाच्यम्। प्रमाणं हि साध्यसिध्यर्थं एकस्मिन् व्यवहारे-चैकमेव साध्यमेकस्यैवोचितम्। तेन तत्र नोभयोः प्रमाणमेकस्य वा प्रमाणद्वयम्भवितुमर्हम्। उभयोः साध्याभावादेकसाध्यस्य चैकेनैव प्रमाणेन सिद्धावितरवैयर्थ्यात्। तस्माद्युक्तमुक्तं सङ्करात्तदनुत्तरमिति। तथा च सर्वत्र पक्षव्यापकमेवोत्तरं देयन्दापनीयञ्च। यत्र पुनः सर्वथा तथाविधमुत्तरन्न लभ्यते किन्त्वेकैकांशव्यापकमेवोत्तरम्। तत्र नानोत्तरवशेन नानाप्रतिज्ञाः कृत्वा क्रमेणैकैकप्रतिज्ञायामेकैकोत्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्त्तनीयोऽन्यथा तत्र निर्णयाभावप्रसङ्गः स चानुचितः। छलं निरस्येत्यादि-वचनात्। सङ्करादनुत्तरमिति हेतूपादानादुक्तविधया सङ्करे निराकृते स्यादेवोत्तरत्वमित्यभिप्रायः। एतदेव व्यतिरेक-मुखेनोक्तम्।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्।
उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथेति॥

अतोऽन्यथा यौगपद्ये सङ्कीर्णः स्यादिति प्रागेव व्याख्यातम्। पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पे तु न जातुविल्लङ्कराव-सरः। तस्मान्न क्वापि सङ्करे सदुत्तरत्वमिति।

अथ क्रियापादः। तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं निरूप्यते। विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात्। अन्यैस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात्। क्रियापादप्रागभावस्तूभयसम्मतः। प्रत्याकलि-

तन्नाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासन-मन्वयोर्मध्ये कस्य स्यात्काचास्मिन्पदे क्रिया स्याद्धीनवादी वा-नयोर्मध्ये क इत्यादिः ससभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेः। सभ्यस्य प्राड्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते। तथाच बृहस्पतिः।

ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना।
कलयित्वोत्तरं सभ्यैर्दातव्यैकस्य वादिनः॥

करणे धर्माधिकरणे। ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कलयित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित इति। निर्धार्य्य विभाव्यते साध्य-मनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत्। एकस्य वादि-नोऽर्थिप्रत्यर्थ्यन्यतरस्य सभ्यैर्दातव्या। उपन्यसनीयत्वेनाज्ञाप-यितव्येत्यर्थः। कात्यायनोऽपि।

लिखिते शोधिते सम्यक् सति निर्दोष उत्तरे।
अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते॥

क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः। पुनर्बृहस्पतिः।

श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना।
विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना॥

विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव। पूर्वो-त्तरं पूर्वपक्षमुत्तरञ्चेत्यर्थः। द्वन्द्वैकवद्भावः। निर्दिष्टा ब्रूही-त्युपदिष्टा। कस्मिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रिया रहितञ्च किमु-त्तरमित्यपेक्षयामाह। व्यासः।

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादीतु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्॥

प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्राङ्न्याये कारणे च साधिते-

ऽर्थे साध्यस्य ग्रहणस्य धारणासाधकत्वाद्यर्थं साधनं प्रत्यर्थिना-ऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यासस्तत्साधनायोचितः। अर्थि सम्बन्धं विरुद्धप्रत्यर्थिसम्बन्धयोर्द्वयोरपि तेनैव निर्णयात्। मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणादुर्भिन्नं यदि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभावादेव प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यस्येत्यभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्यादर्थिन एव क्रिया। सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः। हरस्मृतिः।

प्रतिज्ञाम्भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारणान्तथा।

प्राग्वृत्तवादिविजयं जयपत्रेण भावयेदिति॥

प्राग्वृत्तं प्राङ्न्यायः प्रतिज्ञाप्रतिज्ञातार्थम् इदञ्च परिशेषान्मिथ्योत्तरविषयम्। जयपत्रेणेति प्राङ्न्यायदर्शिप्रश्नस्योपलक्षणम्। मनुः।

अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि।

अभियोक्ता दिशेद्देश्यं कारणं वान्यदुद्दिशेत्॥

दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देश्यः साक्षी। मेधातिथिस्तु। ऋणादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः। साक्षिणो देश्यशब्देन लक्ष्यन्त इत्याह। अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि। मेधातिथिना तु कारणं वा समुद्दिशेदिति पठित्वा कारणशब्दः। प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोवलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकरणमाचष्टे। पृथगुपादानात्। कारणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थ इत्युक्तम्। तत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः क्रतुस्तपक्षव्यापिताः। यथा कश्चिच्छृङ्गग्राहिकया कञ्चिदभियुङ्क्ते मदीये-

यज्ञीरसुकस्मिन् काले नष्टास्य गृहे दृष्टा यतः। तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्यैतत्। एतत्प्रदर्शितनाशकालात्प्रागेवास्य मद्गृहेऽवस्थितत्वादिति इदन्तावत्पक्षप्रतिक्षेपक्षमतमित्यनुत्तरत्वानर्हम्। कारणोपन्यासान्नशुद्धमिथ्योत्तरम्। एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चार्थिना लेखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नास्कन्दति। साध्यभेदायप्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न पक्षैकदेशे यत्सत्यमित्युक्तसङ्करवद्युगपद्व्यवहारासम्भवकृतं युगपदनुत्तरम्। तस्मात्कारणं मिथ्योत्तरमेवेदम्। अन्यतरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात्। अत्र मिथ्याक्रियापूर्ववादे इति वचनात्करणे प्रतिवादिनीति वचनाच्चान्यतरस्य यथारुचिक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्कारणे प्रतिवादिनीति वचनात्। प्रतिवादिन एवात्र क्रिया। नचास्यापि शुद्धप्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गेन कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति निर्णयप्रतिवन्ध एवेति वाच्यम्। यतः प्रसिद्धप्रत्यवस्कन्दनेऽपि ग्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणोत्तरतैवास्यासम्भाविनीति वाच्यम्। एकदेशाभ्युपगमस्य प्राथिकत्वात्। कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्षणत्वावश्यम्भावात्। एवं कृत्स्नपक्षव्यापि सप्राङ्न्यायं मिथ्योत्तरमपि द्रष्टव्यम्। यथा प्राक्तनाभियोग एव। यद्येवं प्रतिवदति मिथ्यैतत्। यतः प्रागयमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति। अत्रापि प्राङ्न्यायकारणोक्तावित्यादि प्राक्प्रदर्शितवचनात्प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः। प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्न्याय-

विषयत्वासम्भवादेतादृशप्राङ्न्यायविषयताया अथ वर्जनीयत्वात्। पक्षप्रतिक्षेपपक्षमस्यास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात्। यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः कृत्स्नपक्षव्यापितयैकोत्तरस्तत्र प्रत्यर्थिना प्राङ्न्याय एव साधनीयः। कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात्। यथारूपकशतमनेन मामकं गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्मै न धारयामि। अस्मिन्नेवार्थे प्रागनुनाहमभियुक्तश्चतुष्पाद्व्यवहाररीत्यास्मपराजितवानिति। इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः। तत्र मनुः।

वाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च॥

स्वरो विकृतो गद्गदत्वादिः। वर्णोऽप्यस्वाभाविकः कृष्णत्वादिः। इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि। आकारो विकृतो भ्रुवः क्रियादिः। चक्षुः कातरम्। चेष्टितं वृथास्थानात् स्थानान्तरगमनादि। याज्ञवल्क्यः।

देशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धम्बहु भाषते।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः।
अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्त्तितः॥

मनोवाक्कायकर्मभि र्यः स्वभावाद्विकृतिङ्गच्छेत न भयादिनिमित्तमसावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्त्तितः। मनः प्रकृतिविकृतिरेव विविच्य दर्शयति। देशान्तरं याति नचैकत्रावतिष्ठते। सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः परि-

घटयतीति कर्मणो विकृतिः। अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेद-बिन्दुवृन्दाङ्कितम्भवति। मुखं वैवर्ण्यं वर्णान्यत्वं पाण्डुत्वश्याम-त्वादि। एति प्राप्नोतीति। कायश्च परिम्लुव्यत्स्खलद्वाक्यः। परिम्लुव्यल्लगद्गदं स्खलच्च्युत्यस्तपदवर्णं वाक्यं यस्य सः। बहु अनुपयुक्तं विरुद्धं पूर्वापरविरोधवद्भाषत इति वाचः। प-रोक्तां वाचम्प्रतिवचनदानेन। चक्षुश्च परस्य प्रतिवीक्षणेन न पूजयति नाभिनन्दतीति मनोविकृतेर्लिङ्गम्परकीयमनोविकृ-तेरप्रत्यक्षत्वात्। तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधो भावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः॥ मनुरेव।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः॥

कात्यायनः।

आकारेङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत्।
प्रतिवादी भवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते॥
कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम्।
भूलेखनं स्थानहानि स्तिर्य्यगूर्द्ध्वनिरीक्षणम्।
स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिणः॥

प्रतिवादीशब्देन परस्परप्रतिपक्षत्वादित्वादुभयोर्ग्रहणम्। अ-भिमर्षणञ्जिह्वयोष्ठप्रान्तावलेहनं द्वन्द्वैकवद्भावः। श्रीरामायणे।

आकारं छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम्।
बलाद्धि विवृणोत्येष भावमन्तर्गतं नृणाम्॥

अनेन च पराजयसम्भावनामात्रम्प्रतिपाद्यते तस्य च फलं क्रियादिपरामर्शे सभ्यादीनामत्यवधानेन व्यवहारशेषविचारः। नचैतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा नैसर्गिकनैमि-

त्तिकविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात्। यद्यपि कोऽपि निपुणतमस्तद्विवेक्तुं शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्त-मसाक्षित्वनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति। न हि निपु-णभिषगभियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि स्वतकार्य्यमार्याः समा-चरन्ति। योगीश्वरः।

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत्।
नचाहूतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः॥

सन्दिग्धमधमर्णादिभि रनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः। प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्यो ऽनि-वेद्यैव तस्माज्जिघृक्षति तदुपरि दण्डाद्यादयति वा स हीनो-दण्ड्योभवति। न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वातन्त्र्य-निबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति। यश्च स्वयमभ्युपेतं साध-नेन वा साधितयाच्यमानो निष्पतेत्। पलायेत सोऽपि तथा दण्ड्यः। साधितं धनञ्च दाप्यः। यश्चाहूतोऽभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिंदण्डञ्च प्राप्नोति। प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञानमेव माभूदिति दण्डग्रहणं दण्डोऽपि ग्राह्योऽप्यर्थाद्धि हीयत इतिस्मार्यान्नहीयत इत्यर्थादहीनत्व-दर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणं नारदोऽपि।

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः।
आहूत प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः।
अन्यवादी तथा हीनः स एव विहताजनः॥
पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥

कात्यायनेनापि।

श्रावयित्वा यदा कार्यन्त्यजेदन्यद्वदेदसौ ।
अन्यपक्षाश्रयत्वेन कृतो वादी स हीयते ॥

यस्तु कश्चिदभियुज्य नाहमेनमभियुक्त इत्येवं विरुद्धमभिदधीत सोऽप्यन्यवादीतया हीन इत्याह स एव ।

न मयाऽभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् ।
विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तया हीन इत्यथाह स एव ।

लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः ।
वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति ।

अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः ।
क्रियाद्वेषिणो ऽनुपस्थातुश्च हीनताया स्तेनैव विवरणं कृतम् ।

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥
आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स हीयते ।

निरुत्तरतया हीन मप्याह स एव ॥

ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यस्तद्धनमर्हति ।
द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम् ॥

पराजयं पराजयचिह्नहीनताम् । अतएव हारीतः ।

सोपदेशं हरेत्कालमब्रुवं श्चापसंसदि ।
उक्ता वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥

सोपदेशं सव्याजम् । यथाह कात्यायनः ।

व्याजेनैव तु यत्रासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् ।
सोपदेशन्तु तद्विद्याद्वादचारिकरं स्मृतमिति ।

आहूत-प्रपलायी। अभियोगपरिहारार्थं माह्वानवुद्ध्या-प्रच्छन्नचारी। एतेषा सुत्तरोत्तरस्य हीनता गुर्वीति ज्ञाप-यितुं हीनं पञ्चविध इत्युक्तं न परिसंख्यार्थमन्येषामपि हीनत्व स्मरणात्। हीनता गुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम्। यथोक्त कात्यायनेन।

अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश।
नोपस्थाता दश द्वेच षोडशैव निरुत्तर:॥

आहूतप्रपलायी च पणान्दाप्यस्तु विंशतिम्। अत्रापि विशेष स्तेनैव।

त्रिराहूत मनायात माहूत प्रपलायिनम्।
पञ्चरात्र मतिक्रान्त विनयेत्तं महीपति:॥
कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्त:—
अवितव्यवहाराणामेकं यत्र प्रभेदयेत्।
वादिनं लोभयेच्चैव हीनन्तमपि निर्द्दिशेत्॥

अवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि य: प्रभे-दयेत्। अन्यहारानुरोधाद्युत्पादनेनेत्यर्थ:। बृहस्पतिरपि।

भयं कुर्वति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम्।
एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते॥

भयादीनि व्यस्तसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थ:। भयं करोति भीषणा मन्यमुखेन भयोत्पादनमिति शेष:। मनुरपि। अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च य:।

यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नाववुध्यते॥
अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्त्वपधावति।
सम्यक् प्रणिहितञ्चार्थं पृष्ट: सन्नाभिनन्दति॥

असम्भाव्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः ।
निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तञ्च न विभावयेत् ।
न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात् स हीयते ॥
ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनन्तमपिनिर्दिशेत् ॥

अदेश्य मनुपयोगासम्भवत्वादिना निर्देशानर्हं दिशति कथ-यति यः । यश्च कथितमपि, नमयेदमुक्तमित्यपलपति । यश्चा धरोत्तरानर्थान् पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नाववुध्यते । यश्चापदेशं व्याजं पीडादिकमपदिश्योद्घाव्यापधावति अपसरति सभातः । यश्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेनाकलितमपि परोक्तमर्थं दृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्रियन्ते । मेधातिथिस्त्वदेशमिति पठित्वा भाषावादिलिखितदेशभिन्नमसम्भावितं वा देशम् । यद्वाभियोक्तादिशेद्देशमित्यत्रैव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः । अकाले असम्भावितः साक्षिणो निर्दिशति-व्याचख्यौ । यश्च ज्ञातारः साक्षिणो मदुक्तोऽर्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत मा मां ज्ञातारः । यथार्थवाद्यहमिति जानानाः साक्षिण इति यावत् । द्विती-यैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन मां इत्यस्य मा इत्यादेशः । ननु मे इति षष्ठ्यन्तमेतत् । खजर्थन्तृनमिति तन्निषेधात् । तेनमेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु । व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमलापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः षष्ठ्यन्ततामेवास्य मन्यन्ते मे सन्तीति

सम्बन्धान्न तृतीयसम्बन्धप्रयुक्तषष्ठीप्रतिषेधावकाश इति तेषा-मभिसन्धिः । सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतरुलिखितपाठ-स्वनाकर एवाचार्य्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्ते त्वाचार्य्याणां छान्दसत्व मत्र समाधिरभिमतः । एतैः कारणैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीन-न्निर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रन्न प्रकृतार्थ-हानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः । छलन्निरस्ये-त्यादि वचनात् । अतएव नारदोऽपि ।

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।

परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयत इति ।

अस्यार्थः । अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्वप्रपञ्चितेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते । अतोदा-हरणमात्रं परस्त्रीत्यादि । एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्यो-दण्ड्योऽपि यथा न प्रकृतार्थाद्धीयते इति । एवं सर्वेष्वर्थ-विवादेष्वित्यर्थः । अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत् ।

अर्थविवादोपादानान्मन्युकृतेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तं भवति । यथाह मनेन शिरसि ताडित इत्यावेद्य-भाषादिसमये हस्तेन पादे ताड़ित इति वदन् दण्ड्यः परा-जितश्च भवति । मन्युकृतावेषादशदेवताड़नादिकमयमभि-न्नारोप्यावेदितवान् धर्म्माधिकरण इति प्रतीतेः । अतएव दोषानुरूपं संग्राह्यं पुनर्वादो न विद्यत इति वार्हस्पत्यः पुनर्वादनिषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहारविषय एव । ग्राह्यो दण्डमित्यर्थात् । अतस्त्वाध्ये सम्भाषणानर्हे विजन इति या-वत् । नेच्छेत् कृतमप्यश्रुतवत्कुर्य्यात् । राजकार्य्यादिव्याज-

मुत्पाद्य ग्रामान्तरङ्गच्छेत्। ब्रूहीत्यादिगतार्थम्। अन्नादेयमित्यादौ ब्रूहीत्यादौ च वक्तव्योऽपि पथ्यं वदितव्यमिति यात्रभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्तिर्न दोष इति भगवान्मेधातिथिराह। क्वचिदर्थविवादेऽप्यर्थहानिः। सन्दिग्धार्थमित्यनेन दर्शिता। नारदोऽप्याह।

अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते।
प्रसह्य स विनेयः स्यात्सचाप्यर्थे च सिध्यति॥

प्रवर्त्तते साधयति बलादित्यर्थः। बृहस्पतिरपि।

आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षी पराजितः।
स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः॥

साक्षी पराजितः साक्षी वचनाद्यो पराजितः,
स्ववाक्यप्रतिपन्नः सः प्रतिपत्युत्तरदाता,

अनयोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथाऽनयो रविप्रतिपन्नार्थहानि स्तथान्ययोरपीत्यर्थः। अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्यप्रतिपादनार्थं चतुर्विधग्रहणान्नपरिसङ्ख्यार्थमन्यथान्येषान्तत्कथनं विरुध्येत। कस्मिन् कदाहीनकार्य्यमित्यत्र कालावधिरुक्तस्तेनैव।

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनस्तत्सप्तभि र्दिनैः।
साक्षिभिन्न स्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीनत इति॥

साक्षिभिन्नस्तत्पराजितः यश्च सामान्यः साक्षिणो निर्दिश्य पश्चाद्विशिष्यानिर्दिशन्ननुनाज्ञातार इत्यनेन, हीनतयोक्तिस्तत्रापि कालावधि बृहस्पतिरेवाह।

साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न विवादयेत्।
त्रिंशद्रात्रिपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायत इति।

दैविकराजिकान्तराये त्ववध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव।

आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम्।
नोपस्थितो यदा कश्चिच्छलन्तत्र न कारयेत्॥
दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत्।
अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः॥

इति आचारकरणे व्यवहारकरणे। छलन्तत्र कारयेदिति वदता यत्र वचने नार्थहानिः प्रतिपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितं यत आह। कात्यायनः।

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण वा।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च॥

स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणान्तेनैव विवृतमिदम्।

यो हीन चिह्नेन जित स्तस्योद्धारंविदुर्बुधाः।
स्ववाक्यहीनो यस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यत इति॥

उद्धारः पुनर्व्यवहारः। अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम्। विवादमुपक्रम्य राजानं वञ्चयित्वाऽन्योन्यं यौ वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्निवर्त्तेते तयोरुभयोरपि दण्ड्यत्वमाह वृहस्पतिः।

पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे सम्प्रवर्त्तिते।
प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यस्ते द्विगुणन्दमम्॥

मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्वैवाऽन्योन्यमित्युक्तो राजवचनमवगम्यते। कात्यायनस्तु स्पष्टमाह।

आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रथमं यान्ति ये मिथः ।
सर्वे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य त इति ॥

द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया । नतु विवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्य विवादेष्वव्याप्तेः । राज्ञे निवेद्याऽन्योन्यदक्ष्या राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड इत्यर्थः । सिद्धं स्फुटीकृतं बृहस्पतिना ।

पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये ।
द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्यादयः खण्डयोरिव ॥
साक्षिसभ्य विकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।
दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातान्तौ विचक्षणौ ॥
प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।
तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते ॥
धर्मार्थोपग्रहः कीर्त्तिर्भवेत्साम्येन भूभृतः ।
न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वैरञ्च विनिवर्त्तते ॥
निग्रहानुग्रहं दण्डं धर्मं प्राप्य यशोऽयशः ।
विग्रहाज्जायते नृणां पुनर्दोषस्तथैव च ॥
तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः ।
अद्वेषलोभाद्यद्ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यं विजानतेति ॥

साक्षिसभ्य विकल्प इति । उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्य्य-निर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावर्थिप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्य्यातान्तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रति-ष्ठादितिरोधानादित्यर्थ इति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु सा-क्षिणां रूप्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोध इत्याह । प्रमाण-

क्षमतेति। यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रतिभाति। यत्र च शास्त्रचरित्रयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्रे व्यवहारे चरित्रान्तरेण भेदो विप्रतिपत्ति र्न तु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परम्भेद इति व्याख्यानं धर्मशास्त्राविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्य्यत्वेन प्रशस्यते ।

धर्म्मार्थोपग्रहादिहेतुत्वात्। निग्रहानुग्रहाद्य व्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च। तस्मादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवचश्च नथेति प्रतिपाद्यते। एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः।

प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः ।
सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥

अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः। अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यते। ते सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति। अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति। वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तर्कैः प्रमाणानि साक्ष्यादीनि सीदन्ति निर्णयाक्षमाणि भवन्ति। हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि यत्नतः परिपाल्यानि सत्तर्कपरिशुद्धानुग्रहेण तत्त्वनिर्णयफलानि कार्य्याणीति व्याचक्ष्महे। अनयोश्च व्याख्यानयोस्तारतम्यन्तत्त्वविद्भिर्विवेचनीयम्। इदञ्च प्रत्याकलितव्यवहर्तृसम्बन्धाभावाऽव्यवहारदर्शिमात्रकर्तृकत्वान्न व्यवहारपाद-

चतुष्टयान्तर्भूतमिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम्। नत्वनुपादेयमेतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात्। यथाह। उत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया का वा क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति। अपरार्कस्तु। साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणं लक्षणं प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति। सम्प्रतिपत्युत्तरेण क्रियापादेनापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपात्त्वमेवेति ब्रुवाणो वाचस्पतिरपि तदेवानुबध्नाति। कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारवदेवोत्तरलेखनानन्तर-भावितानां हीनपरिज्ञानसन्निकरणक्रियादानानां क्रियापादप्राग्भाविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ। व्यवहारोपयोगित्वाद् बृहस्पत्यादिवचनानां प्रागस्माल्लिखितानामनुरोधाच्च व्यवहारपादत्वं परन्तदनभ्युपगतमभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्रागभावित्वमेव तु तस्य युक्तम्। ये तु तिष्ठन्ति करण इत्यादि वचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नवेत्यन्यदेतत्। यत्तु। साध्यसिद्धे व्यवहारफलत्वान्न व्यवहारपादत्वं युक्तमिति। तन्न। व्यवहारभावनया फलापवर्गिण्याः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात्। अतएव त्र्यंशाभावनेति मीमांसकानामुद्घोषः। तात्पर्य्यपरिशुद्धावुदयनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यन्ते। तदाहुः। यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः। इच्छोपक्रममात्रेण

द्वितीयोपयोगात्। सम्भवेऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्र पर्य्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम्। तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्व्यवहारपूर्वप्रवर्त्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः। एककर्त्तृकत्वेऽपि तावत एव व्यापारकलापस्य विचारे विद्यमानत्वात्। तस्मादर्थ्यनिपुणो देशकस्तथापि देश्यं सावगममेवेति। वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तेषां प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः। किन्तु सभिकस्तः प्रमाणोपष्टम्भकस्तत्र्कादिपरामर्श एव। यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमत सहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ। किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणकप्रमाणप्रथमप्रख्यापनं क्रियते। ततः स्थेयैस्तदुभयविवेकाख्य प्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरपक्षनिर्द्धारणरूपः क्रियते। तावता कथासमाप्तिर्वादे जल्पवितण्डयोस्तु सभिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे। अत्र तु साक्ष्यादिविलक्षणं मानमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्हमिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतिस्तस्य। अतएवात्र प्रत्याकलितस्यात्रोत्तरे कस्य क्रियेत्यादि विमर्शस्य स्थेयकृतस्य प्रत्याकलितस्य प्राच्यत्वं प्रमाणोपन्यासात्तत्र तु प्रतीच्यत्वमेव स्थेयकृतप्रमाणसाध्वसाधुताविवेकरूपताचेत्यस्तु विस्तरः। एवं प्रत्याकलितमाकलितम्। अधुना क्रियापादो विविच्यते। तत्र कात्यायनः।

वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम्।
तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम्॥

सारभूतं पदम्मुक्ता निःसाराणि बहून्यपि ।
संसाधयेत् क्रियायान्तु तान्जह्यात्सारवर्जिताम् ॥
पश्चाद्वयं साधयेद्वा तान्जह्यादूरतः क्रियाम् ।
क्रियां बलवतीमुक्ता दुर्बलं योऽवलम्बते ।
स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनः स्तान्नाप्नुयात् क्रियामिति ॥

ताम्बलवतीम् । तेन प्रागेवप्रबलं प्रमाणमुद्भाव्यं दुर्बल-प्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलोपप्रमाणोपन्यासा-वसरो नास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः ।

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नवेति ॥

निर्णिक्ते शोधिते । अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत् । पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यास-कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण छलं निरस्येत्यभिधानात् । पश्चादुद्भावितन्तु छलिमत्वादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमे-वेत्यर्थः । अतएव पूर्ववाक्येऽपि भुक्तेति पुनरिति चोक्तम् । सएव यथा ।

पक्केषु धान्येषु यथा निष्फला प्रावृषो गुणाः ।
निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति ॥

उत्तरे यत्र निवेशिते साध्यसिद्धे साधनाय तत्साधननि-र्देशङ्कः कुर्य्यादित्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह ।

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।
तत उत्तरलिखनान्तरमर्थी अर्थ्यत इत्यर्थः ॥

साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् । सद्य एवाविलम्बेन प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् । सा-

ध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम्। साध्यादि लौकिकमलौकिकं वा लेखयेत्। लेखकद्वारा स्वयंवा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम्। दृष्टार्थत्वात्। अत्र सद्य इति वदन्नुत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते। तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्ष्यते। अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः। तथाचोक्तम्। द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् सएव साधनं लेखयेत्। कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थ्येव साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति सएव लेखयेदित्युक्तं भवति। तेन।

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्।
मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि।
प्राङ्न्यायेऽपि तथैव स्यात्प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति॥

व्यासादि स्मृत्युक्तोऽर्थोऽर्थिपदेन सङ्क्षेपतः। सर्व एवोक्तो भवति। अत्र चण्डेश्वरः।

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत॥

इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोत्सार्थप्राप्तः। प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्वाक्यव्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्न्याययोः प्रत्यर्थ्येवाऽर्थीजात इति स एव साधनं लेखये-

दिति। प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्यातं तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह। तदति साहसम्। भाषोत्तरवादिपक्षमात्र लेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदानन्वये समासानुपपत्तेः। सन्दर्भविरोधाच्च। साधनलेखनस्यैवोत्तरं लिखनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात्। साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखनं सद्यस्त्वर्थाच्चिन्नोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः। नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविसत्योक्तं प्रत्येव प्रतिपादनमर्हमिति वाच्यम्। एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपादकवचनस्यार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामकाभावात्। प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि ग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात्। एवं सति मिताक्षरायां पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत्। हारीतः।

> द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा।
> एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः॥
> साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया।
> साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः॥
> साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम्।
> अनुमानन्तुद्विविधन्नवधा दैविकी क्रिया॥

इदं संख्याभिधानन्न नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। कात्यायनः।

> लिखितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणन्त्रिविधं विदुः।
> लेख्योद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानीह विषादयः॥

लेशोऽन्यथानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोविमर्शो युक्तिरित्यर्थः।

पूर्ववादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः।
अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥

पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्वपक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत्। तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमितिशेषः। भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्य्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्य्यार्थः। कार्य्यक्रियाशब्दौ व्याचष्टे व्यासः॥

कार्य्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते।
द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथेति॥

साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम्। मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति संमुख एवार्थः। साक्षीद्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः। याज्ञवल्क्यः। प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतमसुच्यत इति ॥

दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः कात्यायनः।

यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम्।
मानुषीं तत्र गृह्णीयान्नतु दैवीं क्रियां नृपः॥
यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी।
सा ग्राह्या नतु पूर्णापि दैविकीं वदतां नृणाम्॥

एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया। अत्र यद्येको वादी मानुषीं साक्ष्याद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यसत्यन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीन्तदर्थीदितरवादि-पक्षसिध्यसिध्योः

सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः। एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वच्यमाणत्वान्न दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः। दिव्यस्वरूपप्रमाणयो रागमैकगम्यत्वान्मानुष प्रमाणासम्भव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमिति मुनिवचननिचयपर्य्यालोचनयावगम्यते। अन्यान्यपि क्वचित् क्वचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्यृषीणां यथा।

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु।

लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिण इति कात्यायनः। पितामहः।

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्जयेत्।
साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान् प्रसाधयेत्॥

इदमपि साक्ष्यादिसमक्षस्थावरविषयविवादेषु सुलभमतस्तत् सम्भवान्वेषणमेव कार्य्यमित्येवम्परन्न सर्वथा दिव्यपरिहारपरम्। सर्वथा साक्ष्याद्यसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणेति निर्णयाभाव प्रसङ्गात्। कात्यायनः।

दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति।
विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तन्नदिव्यं नच लेख्यकम्॥
पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता।
तस्यास्तु साधनं लेख्यन्नदिव्यन्न च साक्षिणः।
द्वारमार्ग क्रियाभोग जलवाहादिषु क्रिया।

भुक्तिरेव तु गुर्व्वी स्यान्न दिव्यं नच साक्षिणः।

दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्या प्रदाने दत्वा पुनः प्रत्याहृत्य ग्रहणे वाग्दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत्। भृत्यानामित्यादिना वेतनादाने। विक्रीयादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशये इतरद्द्रव्यक्तम्। दत्तादत्तादिषु वृद्धानां लिखितकरणा प्रसिद्धे र्भुक्तेश्चासम्भवात् साक्षिणश्चैतादृशि विषये सुलभत्वान्मानुष-प्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवान्न दिव्यं नच लेख्यकमित्युक्तम्। पूगादीनां सम्विदितु वहुकर्त्तृकायां लिखितं विना न निर्व्वाहः। सर्व्वेषां व्यवहर्त्तृत्वान्नोदासीन साक्षिसम्भवो मानुषसत्वे च दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितन्न दिव्यं च साक्षिण इति। द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावाल्लेख्यस्य चाप्रसिद्धे र्मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशान्न दिव्य-मित्यादिभुक्तिरेव तु गुर्व्वीति चोक्तम्। एवं सर्व्ववचनानि विवेचनीयानि। अतएव

अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्व्वेश्मनि साहसे।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति॥

नारदेन। सम्भवतीत्युक्तं स एव।

यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम्।
तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः॥
स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि॥
एष एव विधिर्दृष्टः सर्व्वार्थापह्नवेषु चेति॥

कात्यायनः। गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्।
युक्तिलेशेङ्गिताकार वाक्चक्षुश्चेष्टितैर्नृणाम्॥
अलेख्य साक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्द्दिशेत्।

दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥

बृहस्पतिः । मणिमुक्ताप्रवालानां कूटकृन्न्यासहारकः ।

हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा ।

महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ॥

दिव्यैः कार्य्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ।

चिरन्तनोपांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु ।

प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्य्यं विशोधयेत् ॥

अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनैतादृशि विषये साक्षिण एव तावन्न सम्भवन्ति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं नतु यथाश्रुतम् । चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसि कृत इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति । अतएवाग्रे चिरनष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेष्वित्यनेनासाक्षिकनिमित्तान्युपलक्षितवान् । व्यासः ।

प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे ।

परेभ्यश्च तथाचान्ये तं वादं शपथैर्नयेत् ॥

भिद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः ।

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥

साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषावष्टम्भेन दिव्यमालम्बत इत्यर्थः । समत्वं साक्षिणां यत्रेति । यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः । व्यासः ।

न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्त्रमर्थे दिव्ये न निर्णयः ॥

लेख्यदोषोद्भावनेन लेख्ये निर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु सुतरां दण्डापूपकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः । प्रजापतिः ।

यन्नामगोत्रैर्य्यल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं क्वचिद्भवेत् ।
अगृहीतधने तत्र कार्य्यो दिव्येन निर्णयः ॥

मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा-तदप्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य्य इत्यर्थः । कात्यायनः ।

यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तद्भाष्ये आवितं यदि ।
शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः ॥

सोपधं यत्र छलकृतं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रिया-दानं नोत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुष-प्रमाणासम्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्या-नवसरादिति न्यायो मूलमिति । यदि तत्रापि भाषावादि-नो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति ॥

कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम् । पूर्वार्द्धे-नार्थिना दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्सिद्धौ पुनः परार्द्धेन तद्विधानस्य सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायेन निषेध-दार्ढ्यार्थत्वात् । प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः क्रियापदमुभयक्रिया-परमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरो-धात् । नचैवमनुषङ्गानुपपत्तिः। तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुषङ्ग-हेतुत्वन्न यावदर्थकत्वस्य विरुद्धार्थकत्वे व्यवायवत्सन्निधिबाधे

नानुषङ्गस्य तुल्ययोगितानिबन्धनस्य भङ्गः। किञ्चिदर्थी-
नन्वयेऽपि तुल्ययोग्यतायाः सत्त्वात्तदभङ्गात्। यदा तु प्रत्यर्थी
सन्दिहान स्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावे-
ऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम्। नच
न कश्चिदिति कात्यायनवचनविरोधः। अधिकारानिश्चये तत्-
प्रवृत्त्यसम्भवात्। धनं धनी साधयतीति लोकप्रवादोऽपीदृग्-
विषयाभिप्रायक एव। यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहान-
स्तत्र तस्योत्तरानर्हतयेति व्यवहारतत्त्वलिखनन्त्वतत्त्वमेव।
अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात्। अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य
सन्देहेऽपि सम्भवात्। प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च।
यदातु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा
निर्णयोपायमाह। पितामहः।

लेख्यं यत्र न विद्येत नभुक्तिर्न च साक्षिणः।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः॥
निश्चेतुं येन शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः।
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यत इति॥

तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभया पीड़या स्वेच्छया काञ्चन
व्यवस्थां कृत्वा देया सोऽभाव्यानातिक्रमणीयेत्यर्थः। दिव्यावा-
न्तरभेदादिसर्वं दिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः।

अथ निर्णयापरपर्य्यायः सिद्धिपादः। येषां प्रत्याकलितं
व्यवहारपाद इत्यभिमतन्तेषां सिद्धेः पादत्वाद्व्यवहारचतुष्पाद्भा-
वोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य चतुष्पात्त्वमेव तु सर्वमते व्यवहारस्य।
याज्ञवल्क्यः। तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथेति।
तस्य प्रमाणस्य सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्य व्यवस्थितौ सत्यां प्रमा-

र्थोपन्यासकर्त्ता सिद्धिं जयलक्षणामाप्नोति। अन्यथा प्रामाण्य-सिद्धौ विपरीतमसिद्धं पराजयलक्षणमाप्नोति ।

नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥

तरन्निर्वाहयन् । उत्तरः उत्कृष्टो विजयीति यावत् । निर्णयप्रकारानाह ।

व्यासः। प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया ।

वादी सम्प्रतिपत्त्या वा निर्णयोऽष्टविधः स्मृतः ॥

विवृतवानेतत्स एव ।

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।

अनुमानं विदुर्हेतुं तर्कश्चेति मनीषिणः ॥

देशस्थितिः पूर्वकृताच्चरितं समुदाहृतम् ।

अर्थानुरूपाश्शपथाः स्मृताः सत्यघटादयः ॥

तेषामभावे राजाज्ञां निर्णयन्तुविदुर्बुधाः ।

इति प्रमाणत्रयं स तर्कोपष्टब्धमनुमानं चरितादिचतुष्टय मित्यष्टविधहेतुकत्व।न्निर्णयस्याप्यष्टविधत्वं यद्यपि भुक्तिरप्यनु-मानमेव। तथापि प्रत्याकलितकालीनं सभ्यानामनुमानमि-त्यनुमानपदेन विवक्षितम् ।

धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थेविनिर्णयः ॥

इति बृहस्पत्युक्तानांधर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव तत्र सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिना तेनैव विवृतं प्रागेव नि-रूपितं स एव ।

एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।

क्रियाभेदात्मानुषदैविक क्रिया भेदात् धर्मनिर्णयस्य द्वैधमाह स एव ।

सम्यग्विचार्य्य कार्य्यन्तु युक्त्या सम्परिकल्पितम् ।
परीक्षितन्तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः ॥
प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः सनिर्णयः ।
दिव्यै विशोधितः सम्यक् द्वितीयः स उदाहृतः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येतेत्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्धः । यत्र प्रतिवादी युक्त्या सम्यग्विचार्य सम्परिकल्पितन्निर्धारितं पुनः शपथैः पुत्रशिरः स्पर्शादिभिः परीक्षितं कार्य्यं प्रपद्येताङ्गीकुर्य्यात् स आद्यो धर्मनिर्णयः दिव्यैर्घटादिभिर्विशोध्यतः प्रतिवादी यत्र कार्य्यं प्रपद्येत स द्वितीयो धर्माख्यो निर्णयः इत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह स एव ।

प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्त्तितः ॥

प्रमाणपदेनात्र साक्षिणो लिखितञ्च । व्यक्त्यभिप्रायेण च बहुवचनम् । भुक्तेरनुमानत्वाद्दिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्भावात् । वाक्छलानुत्तरत्वेन । वाक् छलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो द्वितीयो व्यवहारः स इत्यर्थः । चरित्र निर्णयस्यापि भेदद्वयन्तेनैवाभिहितम् ।

अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कीर्त्तितम् ।
देशस्थित्या द्वितीयन्तु शास्त्रविद्भिरुदाहृतम् ॥

अनुमानेन भुक्तिमुक्तिस्वरूपेण यो निर्णयस्तदेकं चरि-

त्वम्। देशस्थित्या यो निर्णयस्तद्द्वितीयं चरित्रमित्यर्थः। राजाज्ञानिर्णयस्यापि द्विभेदता-भिहिता तेनैव।

प्रमाणसहिताद्यस्तु राजाज्ञानिर्णयः स्मृतः।
शास्त्रसभ्य विरोधे च तथान्यः परिकीर्त्तितः॥

प्रमाणसहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः। शास्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोधे परस्परं विप्रविपत्तौ या राजाज्ञा स द्वितीयो राजाज्ञारूपो निर्णय इत्यर्थः। ननु शास्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोधएवा सम्भवो स्मृत्यपेताधिकारिणां सभ्यानां दण्ड्यत्वात्। न च शास्त्राणां परस्परविरोधे सभ्यानाञ्चेत्यर्थ इति वाच्यम्। सभ्यविरोधोपन्यासानर्थक्यात्। शास्त्रविरोधे न्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेण निर्णयः कार्य्य इत्यस्यार्थस्य स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः।

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिःस्मृतः।
केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः॥
युक्तिहीन विचारे हि धर्महानिः प्रजायते॥

न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभूह्य यथास्थानं गमयेदित्यादि योगीश्वरनारदवृहस्पति गौतमादिवचोभिर्निर्धारितत्वात्। तादृशि विषये राजाज्ञानवसरात्।

अनीदृशराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत्।

उच्यते। यत्र शास्त्रविरोधे बलवान्न्यायो न्यतरार्थविनिगमकः सतस्य प्राड्विवाकस्य सभापते र्न हृदयमारोहति चिरतरं मीमांसितोऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके वा समाधेये सभ्य विरोधे राजकृतव्यवस्थावादिप्रतिवादिभ्यां मन्तव्येत्येतदर्थकमिदं वचनम्। अतएव पितामहः। वचनं प्राग्लिखि-

तन्निश्चेतुं येन शक्याः स्युरित्यादि। धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह नारदः।

धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम्।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधक इति॥

व्यवहारस्य धर्मबाधकतामाह। बृहस्पतिः।

शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः।
व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनावहीयते।

शास्त्रशब्देन शास्त्रोक्तं साक्ष्यादिप्रमाणं तेन यो निर्णयः क्रियते स व्यवहारः। तेन धर्मः शपथादिकृतो निर्णयोऽवहीयते। बाध्यते। मानुषप्रमाणे सति दिव्यानवसरात्। अत एवाह कात्यायनः।

युक्तियुक्तन्तु कार्य्यं स्याद्दिव्यं यत्र विवर्जितम्।
धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा॥

चरित्रस्य व्यवहारबाधकमाह। बृहस्पतिः।

देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा।
क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते॥

नैगमाः पौरवणिजः। नैगमानुमते नानुमानेनेति सम्बन्धः सामानाधिकरण्येन। वा शब्दाद्देशस्थित्यपेक्षः। अमुमेवार्थं स्फुटयति कात्यायनः।

प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु।
विरुद्धन्नियतं प्राड्विवाकस्तु धर्मं न विचालयेत्॥
निर्णयन्तु यदा कुर्य्यात्तेन धर्मेण पार्थिवः।
व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते इति॥

स्मृतिविरुद्धमपि नियतत्वान्न विचालयेद्राजा। राजशासनस्य चरित्र बाधकमाह वृहस्पतिः।

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्य्यात् पुनर्नृपः।
निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तयेति॥

चरिताचारं पूर्वपूर्वाचरितमाचारम्। यद्यपि तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तमतउ विहाय चरिताचार मित्युच्यते। तेन-विरोधः प्रतिभाति। तथापि यदि तद्विचालने पुरराष्ट्रादिक्षोभो न भवति। तदा स्मृत्यादिविरुद्धत्वात्तं दूरीकृत्य-स्मृत्याद्यविरोधो राजाज्ञया निर्णयः कार्य्य इति तात्पर्य्यम्। अतएव पुरराष्ट्रस्य विरुद्धस्य विवादस्थानादेयत्वमुक्तम्। पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध एव कार्य्यो राज्ञेति। अतएवाह कात्यायनः।

विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्प्यते वुधैः।
एवन्तत्र निरस्येत चरित्रन्तु नृपाज्ञयेति॥

नृपैर्यन्न्यायविरुद्धं चरित्रं न ग्राह्यमिति कल्प्यते। तत्र नृपाज्ञया तच्चरित्रं निरस्यते बाध्यत इत्यर्थः। यथोक्तप्रकारातिरिक्त प्रकारेणैषां बाध्यबाधकता कल्पने दोषमाह। कात्यायनः। अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम्।

अन्यथाबाधकं यत्र तत्र धर्मो विहन्यत इति॥

इति निर्णयपादः। पुनर्न्यायः यद्यपि निर्णयानन्तरं जयपत्रे दत्ते पराजितस्य दण्डार्हत्वं तथापि यदि स पराजितमपि स्वयमपराजितमेव मनुते पूर्वव्यवहारे कुदृष्टबुद्ध्या तर्हि द्विगुणदण्डमभ्युपगमय्य राज्ञा सभ्यान्तरोपादानेन पुनर्व्यवहारं तदीयो द्रष्टव्य इत्याह नारदः।

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मतः ।
द्विगुणान्दण्डमादाय पुनस्तत्कार्य्यमुद्धरेत् ॥

तीरितं समापितं निर्णयपर्य्यन्तं प्रापितमिति यावत् । पारतीरकर्मसमाप्ता वित्यस्य निष्ठान्तं रूपम् । अनुशिष्टमर्थि-प्रत्यर्थिनौ प्रति कथितं जयपराजयपत्रे वा रोपितम्। विध-र्मतो धर्मविपरीतं कुदृष्टमिति यावत् । अर्थि प्रत्यर्थिनोर-न्यतरोमन्येत स पराजयनिमित्तं दण्डं द्विगुणमादायाङ्गीकृत्य तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् । चतुष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णयेत् । याज्ञवल्क्यः । दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनोदण्ड्या विवादाद्विगुणान्दमम् ॥
यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
सभायां तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणान्दमम् ॥

अस्यापवादमाह मनुः । तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥
धर्मतः कृतञ्चेत्कृतमेव विद्यादित्यर्थः ।

नारदः । साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ॥
स्वचर्य्यावसितानान्तु प्रोक्तः पौनर्भवो विधिः ।

साक्षि सभ्यावसन्नानां साक्षिद्वारेण सभ्यद्वारेण वाऽवस-न्नानां पराजितानां दूषणे साक्षिषु सभ्येषु वा दोषोद्भावने ऽन्यतरेण कृते पुनर्दर्शनं व्यवहारदर्शनम्। राज्ञा कार्य्यमिति-शेषः । स्वचर्य्यावसितानां स्वचर्य्यया स्वव्यापारेण पूर्वापरवि-रुद्धभाषणादिना ऽवसितानां पराजितानान्तु पौनर्भवः पुन-रुद्भवः पुनर्भवः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरिति यावत् । तत्सम्बन्धि विधिनोक्तः कर्त्तव्यत्वेनाभिहितो मुनिभिरित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

पलायनानुत्तरत्वा दन्यपक्षाश्रयेण च।
हीनस्य गच्छते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु॥

वादो गच्छते पुनर्न्यायो भवतीत्यर्थः। स्ववाक्येन पूर्वापर-विरुद्धेनोत्तरापरिस्फुर्त्या-स्कन्दितेन वा योजितस्तस्य तु न भवतीत्यर्थः। बृहस्पतिकात्यायनौ।

कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः।
विचार्य तत्कृतं राजा कुर्य्यात्पुनरुद्धरेत्॥

बृहस्पतिः। निश्चित्य बहुभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः।
दण्डयेज्जयिना सार्द्धं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः॥

जयिना पूर्वव्यवहारजयिना। नारदः।

दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तन्दण्डमाप्नुयुः।
नहि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते॥

मनुः। अमात्यःप्राड्विवाकोवा ये कुर्य्युःकार्यमन्यथा।
तं सर्वन्नृपतिः कुर्य्यात् तान् सहस्रन्तु दण्डयेत्॥

सहस्रपणान् दण्डव्यवहारे ऽनुक्तसङ्ख्यया सङ्ख्यायाः पण-गतत्वेन परिभाषितत्वात्। एतच्च दण्डनिरूपण प्रस्तावे विवेचयिष्यामः। यत्र द्विगुणदण्डः सहस्राधिकस्तत्रामात्यप्राड्विवाकयोरपि स एव। अन्यत्र सहस्रमेव। अमात्यप्राड्विवाकयोर्मुख्यत्वेन दण्डाधिक्यस्योचितत्वात्। इति पुनर्न्यायः॥

निर्णयानन्तरं सत्यन्तजयिने जयपत्रदानम्। पराजिताद्दण्डादानम्। सपणविवादे पणादानम्। धनिने धनदापनञ्च। तथा च व्यासः। व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः।

जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः॥

पुनर्न्यायादिप्रसक्तौ प्राङ्न्यायपरिज्ञानाय। बृहस्पतिः।

प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानाज्जयी लोके निगद्यते ॥

योगीश्वरः । सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनन्तु दापयेत् ।
दण्डञ्च सपणञ्चैव धनिने धनमेव च ॥

बृहस्पतिः । अपराधानुरूपश्च दण्डोऽत्र परिकल्पित इति ।

तत्र जयपत्रप्रकारं लेख्यप्रस्तावे । दण्डपणादाने दण्डनिरूपणे धनिने धनदानरूपणादानप्रकरणे वक्ष्यामः । अथ सभ्यः प्राड्विवाकसहितस्य सभापतेरन्यथा व्यवहारदर्शने सर्वथादर्शनाभावे च दोषकथनम् । तत्रान्यथा दर्शने दोषमाह ।

मनुः । यस्त्वधर्मेण कार्य्याणि मोहात्कुर्य्यान्नराधिपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥

कात्यायनः । अस्वर्ग्या लोकनाशाया परानीकभयावहा ।
आयुर्बीजहरी राज्ञामस्ति वाक्येष्वियं कृतिः ॥
तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्य्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टे न संनयेत् ॥

अदर्शने दोषमाह । महाभारते कृष्णद्वैपायनः ।
अर्थिनामुपसन्नानां यस्तु नोपैति दर्शनम् ।
सुखेषु सक्तो नृपतिः स तप्येत नृगो यथेति ॥

नृगो नाम राजा । रामायणे वाल्मीकिः ।
पौरकार्य्यं हि यो राजा न करोति समास्थितः ।
व्यक्तं स नरके घोरे पच्यते नात्र संशय इति ॥

समास्थितः सुस्थितः । अनेन दुःस्थितस्यादर्शनेन दोष इति सूचितम् । अतएवानुकल्पतया दुःस्थितस्य स्वप्रतिनिधिप्राड्विवाकनियोगः प्रागुक्तः । प्राड्विवाकस्य सभ्यानाञ्चान्यथा

दर्शनादर्शनयोर्दोष इति प्रागेव प्रपञ्चितं व्यवहारदर्शनविधि-विचारप्रस्तावे। सम्यग्व्यवहारदर्शने फलमप्याह मनुः।

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान् धर्म्मेण पश्यति।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः॥

इदं दृष्टफलम्। अदृष्टमपि फलमाह नारदः।

एवं पश्येत् सदा राजा व्यवहारान् समाहितः।
वितत्येह यशो लोके दृष्णाः प्राप्तस्त्रिपिष्टपम्॥

वृहस्पतिः। एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम्।
वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसचिवो भवेत्॥

फलान्तराख्यपि व्यवहारदर्शनविधिप्रस्तावेऽभिहितानि। अथकृतनिवृत्तिः। तत्र मनुविष्णू।

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतम्भवेत्।
तत्तत्कार्य्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतम्भवेत्॥

नारदः। स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु।
व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्॥

मनु नारदौ। सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता।
बहिश्चेद्भाष्यते धर्म्मान्नियताद्व्यावहारिकात्॥

नियताद्व्यावहारिकात्। नियतव्यावहारिकधर्म्मवाह्यविषया या भाषा सा यद्यपि प्रतिष्ठिता साक्षिलेख्यादिप्रमाणवती भवति तथापि सत्याग्राह्या न भवति। यथा द्यूताद्यन्वयोपेतं कश्चिदभियुक्तो सर्वस्वं मह्यमनेन प्रतिश्रुतमिदानीं न ददातीति मनुः। योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्।

यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्॥
बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्।

सर्वान् बलकृतानर्थान कृतान्मनुरब्रवीत् ॥

योगश्छद्म । आधमनमाधीकरणम् । उपधिः छलम् । पूर्वोक्त-रार्द्धाभ्यां छलकृतसर्वव्यवहाराणां निवर्त्तनं सार्वत्रिकमित्युक्तं भवति । एवमुत्तरश्लोकेऽपि बलकृतसर्वव्यवहाराणामपि ।

योगीश्वरः । मत्तोन्मत्तार्त्तव्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥

अध्यधीनो दासः । अधिकमधीन इति व्युत्पत्तेः । असम्ब-द्धेन वादिप्रतिवाद्यसम्बद्धेन कृतस्तत्प्रतिनिधिभूय सम्पादितः । समासान्तर्गतमपि कृतपदं प्राक्तनतृतीयान्तैरपि बुद्ध्या निष्कृष्य सम्बन्धनीयम् ।

नारदः । यद्बालः कुरुते कार्य्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।

अकृतन्तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्य्यं कुर्य्यादप्रकृतिङ्गतः ।

तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥

कामक्रोधाभिभूतार्त्तभयव्यसनपीड़िताः ।

रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिङ्गताः ॥

तथा दासकृतं कार्य्यमकृतं परिचक्षते ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशान्नदासः प्रभुरात्मनः ॥

पुत्रेण च कृतं कार्य्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।

तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ ॥

कात्यायनः ।नचैव गृहदासानां दानाधमनविक्रिया ।

अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥

नानुवर्णिताः स्वतन्त्रेण पित्रादिना नानुमताः । अनुमताः सिद्ध्येयुरेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ अतएवाह । स एव ।

प्रमाणं सर्व एवैते पण्यानां क्रयविक्रये ।
यदि संव्यवहारान्ते कुर्वन्तोऽप्यनुमोदिताः ॥
चेतादीनान्तथैवस्य भ्राता भ्रातृसुतः सुतः ।
विसृष्टार्थस्तु यो यस्मिं स्तस्मिन्नर्थे प्रभुस्तु सः ।
तत्कर्त्ता तत्कृतं कार्य्यं नान्यथा कर्त्तुमर्हति ॥

बृहस्पतिरपि । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनाय व्ययपालने ।
कुसी कृषी च वाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु सः स्मृतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत् ॥

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थमस्वतन्त्रकृतमष्टगुणादिव्यवहारं स्वतन्त्रो न निवर्त्तयेदित्याह । मनुः ।

कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं स्वामी न विचालयेत् ॥

अध्यधीनः पुत्रभ्रातृपुत्रदासादिः । अथ स्वतन्त्राऽस्वतन्त्रलक्षणम् ।

-तत्र नारदः । स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयः कृतम् ।
तथा । अस्वतन्त्रः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रादासाद्याश्च परिग्रहः ।
गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ॥
बाल आषोड़शाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति शब्द्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥
जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्य दर्शनात् ।

अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥

कात्यायनः । पिता स्वतन्त्रः पितृमान् भ्राता भ्रातृव्य एव च ।

कनिष्ठो वाऽविभक्तस्थो दासः कर्मकरस्तथा ॥

पितृमान् पिताथस्वतन्त्र इत्यर्थः । अविभक्तस्थः अविभक्तधनः ।

हारीतः । दानार्थे वा धनार्थे वा धर्मार्थे वा विशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

नारदः । स्वतन्त्राः सर्व एवै ते परतन्त्रेषु नित्यशः ।

अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥

एते पूर्वोक्ता राजादयः । स्वतन्त्रस्य पित्रादेरपि विषय-विशेषेन स्वातन्त्र्यमित्याह । कात्यायनः ।

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वन्न सुते पितुः ॥

एतदप्यनापदीति वक्ष्यते । इति सामान्य परिभाषा । अथ विशेषपरिभाषा । तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तञ्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिन्नयेत् ॥

अभियुज्यत इत्यभियोगोऽपराधः ऋणं मदीयं गृहीत्वा न प्रत्यर्पयत्ययमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तस्तमनिस्तीर्य्यापरिहृत्यैन मभियोक्तारन्नप्रत्यभियोजयेत् । युगपद्व्यवहारस्य प्रतिज्ञाभेदेनासम्भवात् । प्रत्यभियोगादनर्थक्यात् । इत्ययं प्रत्यभियोगानर्थक्यादित्ययं प्रत्यर्थिनं प्रत्युपदेशोऽन्यवादित्वेन हीनता परिहार्य्यार्थः । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमेव । तथापि स्वापराधपरिहारार्थत्वादनेन प्रतिषिध्यते । अन्येनाभियुक्तञ्चानिस्तीर्णतदीयाभियोगमर्थी नाभियुञ्जीत । अन्याभियोगापेक्ष-

यात्र प्रत्यभियोगशब्दोऽनुवादत्वेन यथाकथञ्चिन्नेयः । अयमपि युगपद्व्यवहारासम्भवनिबन्धनोऽर्थिनं प्रत्युपदेशः । किञ्च दत्ता-भावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धस्वभावतां न नयेत् । न प्रापयेत् । यद्वस्तु यत्प्रकारेणावेदनसमये निवेदितं तत् तथैव तद्भाषायां लेखनीयं नान्यथेत्ययमप्यर्थिन एवान्यवादित्व-निबन्धनहीनता परिहारार्थ एवोपदेशः । यद्यपि यथावेदित-मर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तमिति पुनरुक्तमाभाति तथापि तद्वस्त्व-न्तरावेदनप्रतिषेधकमिदन्तु पदान्तरसंक्रमनिवारकमित्यपुन-रुक्तता । तद्यथा रूपकशतं मदीयं दृष्ट्वानुगृहीत्वा न प्रयच्छ-तीत्यावेद्य भाषायां वस्त्रशतं दृष्ट्वा गृहीत्वा न प्रयच्छतीति ऋणादानपद एव वस्त्वन्तरगमनम् । रूपकशतं दृष्ट्वा गृहीत्वा मदीये न प्रयच्छतीत्यावेद्य भाषायां रूपकशतं मदीयस्वलादप-हृतवानिति तस्मिन्नेव वस्तु साहसाख्यं विवादपदं लेखय-तीति । तत्र यथा शब्दोपादानादत्र च विप्रकृतिपदोपादा-नात् । वस्त्वन्तरगमने ह्येकत्रैव विवादपदे प्रकारभेदमात्रं प्रकारवाचिथाल्प्रत्ययेन प्रत्ययस्यते । पदान्तरसंक्रमे तु विरुद्ध-स्वभावता व्यक्तेति भावः । अभियोगमनिस्तीर्य्येत्यस्यापवादमाह स एव । कुर्य्यात्प्रत्यभियोगन्तु कलहं साहसेषु च ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यरूपे । साहसेषु च । विषशस्त्रादिकृत-प्राणिव्यापादनादिषु यदि सम्भवति प्रत्यभियोगस्तदा स्वाभि-योगमनिस्तीर्य्याप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । ननु प्रतिज्ञान्त-रत्वापत्तौ युगपद्व्यवहारासम्भवस्य प्रत्यभियोगप्रतिषेधबीजस्या-त्रापि तौल्यात्कथं तत्प्रतिप्रसवः । प्राङ्न्यायप्रत्यवस्कन्दनयोस्तु पूर्वपक्षोपमर्दकत्वेनोत्तरलक्षणलक्षितयोः प्रत्यभियोगत्वेऽपि न

प्रतिज्ञान्तरापत्त्या युगपद्व्यवहारासम्भवदोष इति वैषम्यम्। अन्यथा तयोरुत्तरत्वमेव न स्यात् सर्वत्रैतत्प्रतिषेधग्रस्तत्वादिति चेत् न यद्यप्यत्रापि युगपद्व्यवहारासम्भवस्तुल्यस्तथापि न्यूनदण्डप्राप्तयेऽधिकदण्डनिवृत्तये च कलह साहसयोः प्रत्यभियोगः॥ सार्थकोऽन्यत्र निरर्थक इति प्रतिप्रसवोपदेशः॥ तथाहि। अनेनाहन्ताडितः शप्तो वा पूर्वमयं मत्प्राणव्ययाय व्यापारं कृतवानित्यभियुक्तो यद्याह। सत्यमेतत्तथापि मत्तः पूर्वतरमयन्ताड़नादिमसकृतवानिति प्रत्यभियोगे तस्मिंश्च साधिते दण्डाल्पत्वं प्रत्यभियोक्तुः फलम्। तथा च नारदः। पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक्।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुरिति॥

विनयोदण्डः। यदा तु युगपद्द्वयोस्ताड़नादिषु प्रवृत्तिस्तत्राधिक दण्डनिवृत्तिः प्रत्यभियोग फलम्। तदप्याह स एव।

पारुष्ये साहसे चैव युगपत् सम्प्रवृत्तयोः।

विशेषश्चेन्नलभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति॥

तेनाय मत्र तात्पर्यार्थः॥ पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वे न युगपद्व्यवहारा ऽसम्भवरूप प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वेन युगपद्व्यवहारासम्भव रूपदोषाभावादेवा ऽप्रतिषिद्धत्वम्। कलहादिषु युगपद्व्यवहारासम्भवे सत्यप्यर्थवान् प्रत्यभियोगः क्रियमाणो न दुष्यति। पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपो ऽनर्थकश्च प्रत्यभियोगो न कार्य्य ऋणादानादिषु विवादेष्विति। यथायं मदीयऋणमियदि यत्या वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यभियोगे मद्धनमप्ययं धारयतीति प्रत्यभियोगो न कार्य्यो निष्प्रयोजकत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वा

श्चेति। इति प्रत्यभियोग निर्णय: ॥ अथ निह्नवादिविधिर्निह्न वादिविवेचनञ्च। तत्र याज्ञवल्क्य:।

निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावित:।
दाप्यं सर्वं नृपेणार्थो न ग्राह्यस्त्वनिवेदित:।

नैकमनेकं निषेधार्थे नकारस्यात्तमासत्वान्नलोपो नञ इति नकारलोपाभावे नैकधेतिवद्रूपम्। अर्थिनाभियुक्तं सुवर्णरजतवस्त्रादि वस्तुभाषालिखितमुत्तरलेखन वेलायाम्प्रत्यर्थी य: सर्वमेव निह्नुते मिथ्यैतदित्यपलपति। सोऽर्थिनैकदेशे प्रतिज्ञाविषय वस्तुनि भाविते लिखितं साक्ष्यादि प्रमाणवलादङ्गीकारित: सर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञातं नृपेण दाप्योऽर्थिने दापनीय:। यस्त्वर्थोऽर्थिनैव व्यामोह प्रमादादिना भाषा पत्रशोधनावधि न निवेदित: पश्चान्निवेद्यते प्राक्प्रमादादिना विस्मृतं मयेदमिति सनृपेण न ग्राह्यो नादर्त्तव्य: प्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थ:। ननु छलं निरस्य भूते न व्यवहारान्नयेन्नृप इत्यनेन विरुद्धमिदम्। तथा हि। भूतन्तत्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितं छलमित्युक्तेभूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन छलम्प्रमादामर्षाद्यभिहितं निरस्य व्यवहारान्नृपोनयेन्निर्णयपर्य्यन्तम्प्रापयेत्। तस्माद्यथार्थि प्रत्यर्थिनौ सत्यमेव निवेदयत:। साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव साक्ष्यादयोऽपि शपथादिभिर्भीषितास्तत्व मेव प्रतिपादयन्तितथा स सभ्येन सभापतिना यतितव्यमिति भाव:। एवञ्चैकदेशस्य प्रमाणसिद्धावप्येकदेशान्तरस्य सिद्धि: कुतस्त्या अन्यविषयप्रमाणेनान्यसिद्धेरसम्भवात्। छलप्रसक्तेर्दुर्वारत्वाम्। एवं प्रमादादिविस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्यानादरे छलं व्यक्तमेव। कात्यायनवचनविरोधश्चैवं सति। यदाह।

अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्तं साधयेद्धनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनमिति ॥

साक्षिग्रहणं लेख्याद्युपलक्षणम् । अत्रापरार्कः । अपह्नववादिनः सावष्टम्भयन् मिथ्योत्तरं तद्विषयं निह्नुत इत्यादि । यथार्थिनाभियुक्तः प्रत्यर्थेवमुत्तरयति अवद्भियुक्तानामर्थानां मध्ये यद्येकमपि भवान् साधयति तदा सर्वमहं दास्यामीति छलोदाहरणत्वादस्य कात्यायनवचनन्त्वसावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयन्तेनासाधितांशेऽर्थिना प्रमाणान्तरमुपादेयं तदभावेऽपि साधितमात्रलाभेन सन्तोष्टव्यम् ।

अनेकार्थाभियोगे तु सर्वार्थेऽव्यपलायिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यत इति ॥

नारदवचोऽपि सावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयमेवेत्याह । तदनुपपन्नम् । सपणश्चेद्विवादः स्यादित्यनेनास्य गतार्थतापत्तेः । ईदृशावष्टम्भस्य पणादनतिरेकात् । नच पणस्य राज्ञा ग्रहणमस्य त्वर्थिनेति भेद इति वाच्यम् । एतादृशभेदस्याप्रयोजकत्वात् । स्वपणान्दापयेदित्ये तावन्मात्रस्यैव तदर्थत्वात् । प्रतिज्ञानुरोधित्वात् पणत्वस्य निह्नवमात्रस्यात्र प्रतीतेः सावष्टम्भ निह्नवविषयत्वाकल्पनाया अप्रमाणकत्वाच्च । एवं नारदवाक्येऽपि न च तत्र व्यपलापिनेति विशब्दोपादानादवष्टम्भसहित निह्नवप्रतीतिरिति वाच्यम् । अन्यथा विशब्दतात्पर्यग्राहकाभावे सावष्टम्भत्वरूपविशेष परत्वस्य नियतत्वात् । वाचस्पति चण्डेश्वरौत्वाहतुः । यत्रैकदेश सिद्धिरेकदेशान्तरसिद्धि विनाभूता तद्विषयं योगीश्वरनारदयोर्वचनं तदतिरिक्तविषयन्तु कात्यायनीयमिति । तदप्ययुक्तम् । निह्नवोपा-

ज्ञानवैयर्थ्यात्। अनिह्नवेऽपि तस्य युक्तियुक्तत्वात्। प्रत्यवस्कन्दन प्राङ्न्यायोत्तरयो रप्येकदेशे कारणादिसाधने तद्भिन्नभूतैकदेशान्तरे कारणादि सिद्धेर्दुर्वारत्वात्। यत्तु वाचस्पतिना ऽपसत्वान्त्पेत्यादिना सपणश्चेदित्यादि तत्र योगीश्वर वचन एव संवादितत्त्वेन स्पष्टमेव गतार्थत्वं प्रदर्शितमिति महान् प्रमादः विज्ञानयोगिनस्त्वाङ्कः। यथा भूतानुसरणेन छलनिरासेन च व्यवहारनिर्णयो भवति तथा विधेयमिति मुख्यः कल्पः। तत्र हेतुः। भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत इति तस्यायमर्थः। यतोभूतं वस्तु तत्वमप्यनुपन्यस्तमकथितं वादि प्रतिवाद्यन्यतरेण साक्ष्यादिना वा तद्व्यवहारतो व्यवहाररीत्या हीयते। यद्यपि पश्चात् प्रमाणेन साध्यते प्रमाणं विनैव चैकदेशविभावनेन तथापि वादिप्रतिवादिसम्बन्धत्वेन हीनम्भवति। पश्चाद्वादिना प्रमाणान्तरेण साधितमपि प्राक्प्रतिज्ञाकालेन निवेदितत्वेन्न लभ्यते। तथा सर्वापह्नवकारिणा कतिपयानि वस्तूनि साक्ष्यादिभिरङ्गीकारिते नाऽन्यान्यपि साक्ष्यात् प्रमाणेना साधितान्यप्यभियोक्त्रे दातव्यतया प्रतिवादिनः सकाशाद्धीयन्त इति। तस्माद्वादिप्रतिवादिनोः साक्ष्यादिषु वादिगूढाशयताकूटकारित्वादिना यदा भूतानुसरणमशक्यं तदा चतुष्पाद्व्यवहारमार्गेण प्रवर्त्तिते व्यवहारे भूतानुसरणाभावेऽपि ससभ्यसभापते दौर्बल्येशो नास्ति। रागलोभादिभिरन्यथा शास्त्रकारित्वा भावादित्यर्थः। अत्रोदाहरणम्। निह्नुते लिखितं नैकमिति। एकदेशे प्रत्यर्थिनोमिथ्यावादित्वे निश्चितेऽन्यविषयेऽपि मिथ्यावादित्वसम्भवात्। अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयेऽन्यविषयेऽपि सत्यवादित्वस-

न्यत्रादितीहयसम्भावनानामकतर्कानुगृहीता दस्मादेव वचनात् सर्वमर्थिने प्रत्यर्थी राज्ञा दापनीयः। प्रतिज्ञाकाले वा निवेदितमिदानीमुपन्यसन्नेकदेशे विभावनानिमित्तान्यलाभे नेदानीमुपन्यस्यतीति सम्भावनारूप तर्कानुगृहीतमेतदेव वचनमनिवेदितस्यादापने प्रमाणमित्येतत्तर्कवाक्यानुसारेण सभ्येन सभापतिना निर्णये क्रियमाणे यदि सहस्रशतं मेप्यंशे वस्तुनोऽन्यथात्वम्भवति। तर्हि तस्य न दोष इति तात्पर्यं एतदभिप्रायकमेव गौतमवचनम्। न्यायाधिगमस्तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथा स्थानं गमयेदिति। अग्रे च तेनैवोपसंहृतं तस्माद्राजाचार्य्यावनिन्द्याविति, नचैकदेशविभावित प्रागनिवेदित निवेदकयोर्वादिप्रतिवादिनो र्हीनतामात्र प्रतिपादकमिदं याज्ञवल्क्यादिवचनमिति वाच्यम्। सर्वं दाप्यो न ग्राह्यः देयं यदभियुज्यत इति वचनात्। हीनतामात्र प्रतिपादनपरत्वे तदभिधानानर्थक्यात्। कात्यायन वचनन्तु। यत्र पित्रादिगृहीत बह्वर्थविषयाभियोगः पुत्रादेस्तद्रिक्थहरस्य क्रियते। सचाभियुक्तोऽहन्तावदत्र किमपि न जानामि यावत् प्रमाणेनायं साधयति तावद्दास्यामीत्युत्तरयति। तत्रासौ निह्नववादी न भवति। तेनैकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदप्यरुत्यवादीति पूर्वोक्ततर्कानवतारात् तदनुगृहीतमेतद्वचनमत्र न प्रवर्त्तत इति सामान्यविषयत्वात् निह्नवोत्तरमपहायाज्ञानोत्तर ईदृशे प्रवर्त्तत इति न तेन सहास्य विरोधः भिन्नविषयत्वात्।

ननु। ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्।
ऊने वाभ्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यन्नसिध्यति॥

अर्थिना यावानर्थो भाषायां लिखितस्ततोन्यूने ऽधिके वार्थे साक्षिभिः प्रोक्ते सर्वमेव साध्यं न सिध्यतीति प्रतिज्ञाप्रमाणयो र्विसंवादादित्यर्थकेनानेन कात्यायनवचनेन प्रत्युत साक्ष्यादि-विभावितैकदेशस्याप्यसिद्धिरायाति। तत्सिद्धा तदविभावितैक-देशसिद्धिर्दूरापास्ता । उच्यते । यत्र वादी सकलप्रतिज्ञातार्थ साधनत्वेन साक्षिलेख्यादिकमुपन्यस्यति । ततश्च न्यूनोऽधिको-वार्थोविभाव्यते । तत्र कूटसम्भावनया कृत्स्नसाध्यासिद्धिः । तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात् संशयतादवस्थे प्रमाणा-न्तरेण सम्भावनानिर्णयः कार्य्यः । छलं निरस्येति नियमात् । इतिकात्यायनीयस्यास्य वचनस्यार्थः। यत्र तु वाद्येवम्वदति । एतावत्यंशे समैते साक्षिणोलेख्यं वास्ति । अन्यमंशमलौकि-कप्रमाणेन विभावयिष्यामीति तत्रोक्ततर्कानुगृहीतान्नित्याङ्कुत इत्यादियोगीश्वर नारदवचनादेकदेशविभावनेपि कृत्स्नसाध्य-सिद्धिर्नालौकिकप्रमाणं प्रतीक्षेत । योगीश्वरवचनस्य अज्ञा-नोत्तरे तु यावानंशो लौकिकेन प्रमाणेन प्रमितस्तावानेव ततो निर्धार्य्योऽन्यस्तु दिव्यान्ततदसम्भवेन सिध्यत्येव। अनेकार्थाभि-योगेपीति वचनात्। अतएवाभिप्रायात्। प्रागुपन्यस्तं वचनम् ।

यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा ग्राह्या तु न पूर्णापि दैविकी वदतां नृणा मिति ॥

कात्यायनीयन्तेन न क्वापि विरोधलेश इति ।

वयन्तु च्छलं निरस्येत्यस्य विधेर्हेतुरयं भूत मप्युनुपन्यस्त-मित्युपोद्बलकः । यतोभूतन्तत्त्वमप्यनुपन्यस्तं व्यवहारतो हीयते वादिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तं प्रमाणतोऽसाधितं हीयते हानिमाप्नोति व्यवहारतो व्यवहाररीत्येति तस्यार्थः। तदु-

पपादनं निकृते लिखितं नैकमित्यादि तस्यायमर्थः। वादिनः कतिपयांशे सत्यवादिनोऽन्यांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् प्रतिवादिनश्च सर्वापह्नववादिनः कतिपयांशे मिथ्यावादित्वनिश्चयादन्यांशेऽपि तत्सम्भवात् सर्वमर्थं नृपेणार्थिने दाप्योदापयितुं योग्योभवति। निरुत्तरत्वात्। एवं प्रागनिवेदितोऽर्थिनाद्धौंभूतोऽपि प्रामाणिकोऽपि न ग्राह्यः। ग्रहणादीनि यदि तवायमर्थः सत्यः स्याद्भाषायामेव निवेदितःस्यादित्याक्षेपे ऽर्थिनोऽपि निरुत्तरत्वात्। तस्मादुत्तरदानसमये प्रत्यर्थिराजादिभिरेवं बोधनीयो यावत्येवांशे तव मिथ्यात्वनिश्चयस्तावद्देवापह्नोतव्य मन्यत्सम्प्रतिपत्तव्यम्। क्वचिदप्यंशेन न भवदुपरिसाधिते तव निरुत्तरत्वापत्तेः। एवं वाद्यपि भाषा समये सावधानेन त्वया-स्वीयं यावदस्ति साध्यमेतदुपरि तत्सर्वं स्मारं स्मारं लेखनीय मन्यथा तदंशे निरुत्तरता तवापद्येतेति बोधनीयः। एवं साक्षिणोऽपि प्रमादादिभ्यः प्रच्यावनीयाः। तथा सत्यनायासेन तत्वानुसरणम्भवति। तच्चावश्यक मन्यथा दिव्यादिना तत्वानुसरणं कर्त्तव्यं स्यादिति सर्वथा तत्वानुसरणेनैव व्यवहार पर्य्यवसानं विधेयमिति छलं निरस्येत्यस्यैव विधेःसर्वोऽयं शेषो न स्वतन्त्रोविधिर्येन दापनं सर्वस्य विधीयते ऽनिवेदित ग्रहणं वा प्रतिषिध्येत। नारदवाक्येऽपि देयन्दानयोग्य मित्येवार्थः। नचैवं दाप्यइत्यादीनामानर्थक्यमेव स्यादिति वाच्यम्। यतो लौकिक व्यवहारापष्टम्भेणैवमेवं प्रतिभाति तस्मात्तत्त्वानुसरणायान्यतरस्मादीदृशि विषये दिव्यमेव ग्राह्यमित्यत्र तात्पर्य्यात्। कात्यायनादि वचनाना मप्यत्रैव तात्पर्य्यम्। ऋणादिषु विवादेष्वित्यतोऽप्यय मेवार्थो दृढता मुपैति। यतः प्रमाण

प्रतिज्ञाविसम्वादिमते निश्चयाभावस्तत स्तत्वानुसरणाय प्रमाणान्तरादर आवश्यक इति । अतएवाह साहसादौ प्रतिज्ञार्थैकदेशविभावनेऽपि नैकदेशे प्रमाणान्तरानुसरणे साहसिनो हि राजदण्डमात्रं न प्रत्यर्पणं कस्मै चिद्यद्यपि चौर्य्याय प्रत्यर्पणमस्ति। तथापि कतिपयचौरः सर्वं दाप्यत इति लोके प्रसिद्धतरत्वाद्यदि मद्गृहात्तावदिय च्चौर्य्येण गतमस्य च सविधे प्रमाणमित मियदस्तीति चौराभियोक्ता साधयति तदा ततएव सर्वं लभ्यते । यदि त्वनष्टमपि कियन्नष्ट साधनावष्टम्भेन लब्धुमुपन्यस्यति तर्हि मिथ्यावादित्वान्नाष्टिक एकदण्डो भवति इत्यपि लोके प्रसिद्धतरम् । अनेनैवाभिप्रायेणाह कात्यायनः ॥

साध्यार्थांऽशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् ।
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्य्ये यत्साध्यम्परिकीर्त्तित मिति ।

तत्त्वानुसरणं स्मृत्योर्विरोधे कथं स्यादित्यपेक्षायामाह । स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान् व्यवहारत इति । व्याख्यातश्चैतत्प्रागेव । अर्थशास्त्र धर्मशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रानुसरणेनैव तत्वानुसरणमित्याह । अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति । इदमपिप्रपञ्चितम्प्राक् । तस्मादस्मन्मते छलं निरस्येत्यादौ तदन्तप्रघट्केन छलनिरासतत्वानुसरणावश्यम्भाव प्रतिपादनमेवैकवाक्यतया लभ्यत इति ब्रूमः। इति निह्नवादिविचारः ।

अथोत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था। ततोयोगीश्वरेण । ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधन मितिक्रियोपन्यासे सद्यस्त्वं विदधतोत्तरदाने विलम्बोयमनुमत इति प्रतीयते ।

तदाह बृहस्पतिः। शालीनत्वाद्भयार्त्तत्वात्प्रत्यर्थी स्मृतिविभ्रमात्।
कालमाप्रार्थयते यत्र तत्र सं लब्धुमर्हति॥
एकाहत्र्यहपञ्चाह सप्ताह मथमेव वा।
मासं ऋतुत्रयं वर्षं लभते शक्त्यपेक्षयेति॥
कात्यायनः। समस्तेषु कार्य्येषु सद्यएव विवादयेत्।
कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः।
प्रभुर्विचारकः। श्रुत्वा लेखयतो ह्यर्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यदि।
कालं विवादं याचेत तस्य देयो न संशयः॥
सद्यो वैकाह पञ्चाहौ त्र्यहं वा गुरुलाघवात्।
लभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा ऋणादिषु॥
अत्र व्यवस्था तेनैवोक्ता।
सद्य स्तते सद्यो वादः समातीते दिनं क्षिपेत्।
षड़ब्दिके त्रिरात्रन्तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके॥
विंशत्यब्दे दशाहे तु मासार्द्धं वा लभेत सः।
मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्षं परतो लभेत्॥
कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्य्याणाञ्च बलाबलम्।
अल्पं वा बहुकालं वा दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः॥
यो वा यस्मिन् समाचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
तस्मतीक्ष्य यथान्यायं दापयेदुत्तरं नृपः॥
मूलं वा साक्षिणो वाथ परदेशस्थिता यदा।
तत्कालो हि भवेत्पुंसां स्वदेशे वक्तुमागमात्॥
दिनमासार्द्धमासं वा ऋतुः संवत्सरोऽपि वा।
क्रियास्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु॥
लेखयतः अर्थिन इति शेषः। अर्थं श्रुत्वेत्यन्वयः। कालो-

देयो राज्ञेति शेषः। समातीते संवत्सरातीते। यस्मिन् देश-कुलादौ मूलशब्देन विवादास्पदीभूतधनममुष्मात्पुरुषाल्लब्ध-मिति वादी यं कथयति स उच्यते। तत्र विषये पुंसां मूलभूता-नां साक्षिणां वा स्वदेशे आगमाद्यागमनावधि वक्तुमुत्तरन्दातुं कालो भवेत्। दातव्य इत्यर्थः। अत्रापवादमाह याज्ञवल्क्यः।

साहसस्तेयं पारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः॥

साहसं विषशस्त्रादिभिः प्राणिव्यापादनमित्यादि। सहसा बलावष्टम्भस्तेनापहृतम्। गौर्दोग्ध्री। अभिशापः पातकाभि-शंसनम्। अत्ययः प्राणधनातिपातः। द्वन्द्वैकवद्भावादेकवच-नम्। स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्रविषये विवादे। दास्यां स्त्रियां स्वत्वविवादे कर्मकरणकालातिपातविषये विवादे। सद्य एव प्रागुक्तकालप्रतीक्षामकृत्वैव विवादयेदुत्तरन्दापयेत्। अन्यत्रैतद्भिन्न ऋणादि विवादे काल उत्तरदानकाल इच्छ-यार्थिसभ्यसभापतीनामनुमत्या स्मृत उक्तो मन्वादिभिः। अत्य-यो विवादविषयीभूतवस्तु विनाश इति। कल्पतरौ साहसादि-षूत्तरकालदानविलम्बेऽन्यतरस्य क्षतिरवश्यम्भाविनीति सद्य एवोत्तरलेखनसनादिषु विलम्बेऽपि न क्षतिस्तथेति सोऽप्यनु-मतः। सचैकाहादिरूपेण प्रागुक्तवचनैर्विवक्षितो यत्र तु न वार्चनिकी व्यवस्था तत्त्र्याह्यादीक्षयेति तात्पर्य्यम्। अतएवाह नारदः। गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि।

ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सयेति॥

नारदः। गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्ययिकेषु च।
साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत्॥

अभिशापः पापाभिसंशनम्। तस्य पारुष्यशब्देन ग्रहणेऽप्यादरार्थं पुनर्वचनम्। आत्ययिकं कात्यायनेनोक्तम्।

व्यपैति गौरवं यत्र विनाशस्त्याग एव च।
कालं तत्र न कुर्वीत कार्य्यमात्यन्तिकं हि तदिति॥

अन्यत्रापि सद्य एवोत्तरदानमाह। कात्यायनः।

धेनावनडुहे क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा।
विनाशे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये॥
कन्याया दूषणे चैव कलहे साहसे निधौ।
उपधौ कौटसाक्ष्ये च सद्य एव विवादयेत्॥

प्रजननमत्र विवाहः। अन्यत्र विवादासम्भवात्। उपधिः कूटगणिकादिकृतव्यवहारः।

विनाशे त्याग इति न सामानाधिकरण्यम्॥

किन्तु विनाशे सति यत्र त्याग एव सम्पद्यत इत्यर्थेनैक एव विषय इति कल्पतरुरत्नाकरौ। तन्न। सति सप्तम्यनुषङ्गयोः प्रतीति विपरीतयोः कल्पनानुपपत्तेर्वा शब्दस्वरसाच्च पृथग्विषयताया एवौचित्यात्। वस्तुतस्तु विनाशस्त्याग एव वेति प्रथमान्त एव पाठस्तथाचायमर्थः। यत्रोत्तरदानविलम्बे सति गौरवं वस्तुनो मूल्यादिकृतं व्यपैति वस्तुन एव वा विनाशो ध्वंसः त्यागः प्रच्यवो वा भवति तत्रोत्तरदानकालमेकाहादिरूपं न कुर्वीत सद्य एवोत्तरं दापयेदित्यभिप्रायः। बृहस्पति कात्यायनौ।

साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये।
भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः॥

अभिशापान्तो द्वन्द्वैकवद्भावः। अकाले रात्र्यादावपि। बृहस्पतिरिदमाहेत्यर्थः। इत्युत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था समाप्ता च विशेषपरिभाषा।

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीनीराजितचरणकमल श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसूनु श्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिजलवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकाशदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्योगित श्रीहंसपण्डितात्मज श्रीपरशुरामसूनु सकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्दारिद्र्यमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे परिभाषा परिष्काराख्यं व्यवहारमातृका पर्यायं प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरण मारभ्यते।

तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे विवित्ते। अधुना साक्ष्यादिप्रमाणानामवान्तरभेदः प्रस्तूयते। तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनुः। समक्षदर्शनात् साक्ष्यंश्रवणाच्चैव सिद्ध्यति।

समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति। साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामिति। तन्न व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात्। श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात्। अतएव श्रवणादित्युपलक्षणं प्रमाणमात्रस्य विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम्। साक्षिप्रयोजनमाह।

नारदः। सन्दिग्धेषु तु कार्य्येषु द्वयोर्विवदमानयोः।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनमिति॥

दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः। यद्वा। दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः। अनुभूतत्वादित्यनेन च गोवृषन्यायेन प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते। व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम्।

कात्यायनः। अर्थि प्रत्यर्थि सान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत्।

तद्ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पतिः॥

अर्थि प्रत्यर्थि सान्निध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः। तदसान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात्। तच्च साक्षिभूतनिरूपणे व्यक्तो भविष्यति। गौतमः। विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्थेति। स च साक्षी प्रथमं द्विविधः। कृतो ऽकृतश्च। साक्षित्वेनार्थि प्रत्यर्थिभ्यान्निरूपितः कृतः।

अनिरूपितोऽकृतः। पुनश्च कृतस्य पञ्चविधत्वादकृतस्य षड्-विधत्वादेकादशविधः। यथाह नारदः।

एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः।
कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते॥
लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च।
गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृत इति॥

पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम्।

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते॥
स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृत इति।

स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृतन्तेनैवं॥

यस्तु कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः।
स्मार्य्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते॥

दृष्ट्वेति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितण्यर्थम्। कार्य्यं व्यवहार-पदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहार-निर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्य्यते कार्य्यते च विस्मरणनिरा-साय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः। यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गा-दागतस्त्वमत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपिते स यदृच्छा-भिज्ञः स्मारितस्यास्य च पत्रानारूढत्वेन साम्येऽपि स्वरूप-भेदः। स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः।

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः।
द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति॥

गूढसाह। अर्थिना स्वार्थसिध्यर्थं प्रत्यर्थि वचनं स्फुटम्।

यः श्राव्यते स्थितो गूढोगूढसाक्षी स उच्यत इति।

उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह।

साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते ।
श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित इति ॥

षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः ।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥
कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः ॥

प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणम् ।
लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः ॥

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृता इति वचनात् ।
बृहस्पतिस्तु लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिणआह ।

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ ।
याद्दच्छश्चोत्तरश्चैव कार्य्यमध्यगतोऽपरः ॥
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृत इति ।

तल्लक्षणान्यपि कानिचिद्विलक्षणानि कानिचित्पूर्वसंवादीन्याह स एव ।

प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
जाति नामाभिलिखितं येन स्वं पित्र्यमेव च ॥
निवासश्च स विज्ञेयः साक्षिलिखितसंज्ञकः ।
अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम् ॥
प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ।
कुड्य व्यवहितो यस्तु श्राव्यते ऋणिभाषितम् ॥
विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्त्तितः ।
आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ॥
स्मार्यते यो मुहुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते ।

विभागदाने विषये ज्ञाति र्यैवोपदिश्यते ॥
द्वयोः समानो धर्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्त्तितः।
अर्थि प्रत्यर्थि वचनं शृणुयात्प्रेषितस्तु यः ॥
उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः।
क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः ॥
अत्र साक्षित्वमख्याकमुक्तो याहच्छिकस्तु सः।
यस्तु साक्षी दिशङ्गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम् ॥
अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम्।
साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषताम् ॥
श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः।
उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्य्यं वापि निवेदितम् ॥
गूढचारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा।
अर्थि प्रत्यर्थिनो वाक्यं यच्छ्रुतम्भूभृता स्वयम् ॥
स एव तत्र साक्षी स्याद्विसम्वादे द्वयोरपि।
निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ॥
अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा।
दूषितञ्ज्ञातितं यत्र सीमायास्तु समन्ततः ॥
अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशय इति ॥

लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादश-संख्ययोरविरोधः। सर्वं च यथासम्भवं दृष्टश्रुतरूपद्विविध-साक्षिभेदा ज्ञेयाः। क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैस्तु प्रत्यर्थिनः। ऋणादिकमित्यादि शब्दात् यथासम्भवं सर्वविवादपदनिदर्श-नम्। कुड्यग्रहणं व्यवधायकोपलक्षणम्। विनिह्नुते इति भावे क्तः निह्नवे सम्भावित इति शेषः। इत्युक्त इतोऽपि सङ्गा-

व्याहार:। दिग्देशान्तरमन्यमित्यर्थ:। उभाभ्यामर्थि प्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वास: कृत इति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी भावे क्तश्चाभ्युपेत्य व्याख्येयम्। गूढचारी कार्य्यमध्यगतस्तेत्येव सैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोध:। दूतग्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं दूतक: खटिकाग्राहादिति बृहस्पति वचनाद्ग्रामग्रहणमथ कृतसाक्ष्युपलक्षणम्। येन योऽर्थ: प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पश्चात्साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्त:। पृष्टश्च सभायां साक्ष्यन्दातु मर्हतीति फलितोऽर्थ:। इतरथा वेतनादानादिषु लिखिताद्यसम्भवे साक्ष्याभावप्रसङ्ग:। इदमेवाभिसन्धायाह मनु:।

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्॥

अनिबद्धोऽकृत:। कल्पतरुमदनरत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठितं तत्रार्थि क्रियाऽर्थिव्यवहारक्रियाभेदै: प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तस्य ज्ञात्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य्य ऋणादिके विवादविषये य: प्रत्यक्षं प्रत्यर्थि समक्षं लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात्। स तत्र लेखित: साक्षीति व्याख्येयम्। कालादावनवधिरपि साक्ष्ये स्मर्य्यते।

सुदीर्घेणापि कालेन लिखित: सिद्धिमाप्नुयात्।
सज्ञानन्नात्मनो लेख्यमजानन्तु लेखयेत्॥

सम्यग्जानन्नात्मनो लेख्यं कुर्य्यादिति शेष:। अजानन्तं लिप्यनभिज्ञमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यह भवेति लेखयेत्। स द्विविधोऽपि लिखित: साक्षी चिरकालेनापि सिद्धिन्निर्णायकतामाप्नुयादित्यर्थ:।

कात्यायनः। अथ स्वहस्तेनारूढं स्पष्टंश्चैकः स एव तु।
नचेत्प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्॥
नारदः। आष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः।
आपञ्चमात् तथा सिद्धिं यदृच्छोपगतस्य तु।
आतृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः॥
आसंवत्सरात्सिद्धिन्तु वदत्युत्तरसाक्षिण इति॥
इदञ्च प्रायोवादेन यतः स एवाह।
अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणः प्रति।
स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः॥
यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः।
सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति॥
ते च साक्षिणः कीदृशाः कार्य्या इत्यपेक्षायामाह मनुः।
यादृशा अर्थिभिः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः।
तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः॥
गृहिणः पुत्त्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि॥
आप्ताः सर्व्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः।
सर्व्वधर्म्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्॥

मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः। मूलं पूर्व्ववृत्तान्तस्तद्विदन्तीति मौलाः। तदधीते तद्वेदेत्यणिति मदनरत्ने। वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात्साक्षित्वेनैव पूर्व्ववृत्तान्तवेदित्वात्रेयात्तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक्। रत्नाकरोऽपि मौलाः कुलीना इत्येवं व्याख्यातम्। मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथन-

मेतत्। तद्धितस्तु भवार्थस्य एव कर्त्तव्यः, यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धमिति वदन्मेधातिथिरपीममर्थमनुमन्यते। प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिलक्षणानुपयोगात्। पुत्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात्। अत्र क्षत्रियादिग्रहणं नात्यन्तिकब्राह्मणव्युदासपरं, किन्तु सति सम्भवेऽनेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्यव्यग्रस्य तस्य न साक्षित्वं साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वम्भवत्येव। अतएव ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम्। अर्थ्युक्ता अर्थिना ममैते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा नतु स्वयमेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः। याज्ञवल्क्यः।

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः।
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः॥

त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः। जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः। वर्णा ब्राह्मणादयः। यथाच मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः। असम्भवे सर्वे सर्वजातीयाः सर्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः।

व्यासः। धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः॥
श्रोत्रियानपराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः।
युवानः साक्षिणः कार्य्या ऋणादिषु विजानतेति॥

कात्यायनः। प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोह विवर्जिताः।
आप्ताः शिष्टा विबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम्॥
विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत्।
नोत्कृष्टश्चावकृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत्क्वचिदिति॥

आप्ताः यथार्थवादिनः। विबुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्तः शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च। मतिबुद्धिः पूजार्थेभ्यश्चेति कर्त्तरि क्तः। आदिकर्मणीति मदनरत्ने तेषां वाक्यमसंशयं यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात्प्रतिवादी। तत्र विशेषमाह। यादृक् प्रतिवादितत्सदृशैस्तज्जातीयैरेव भावयेत्। वादयेत्युपलक्षणम्। वाद्यपि प्रतिवादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः।

तथा च नारदः। श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः।
बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिण इति॥

मनुरपि। स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशाः द्विजाः।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः॥

श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषन्यायेन। प्रयोजनं चात्राप्यस्यर्हितत्वबोधनम्। वर्गिणश्च दर्शिताः।

कात्यायनेन। लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्व्रातास्तथापरे।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः।
दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुध जीविनाम्॥
प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः।
तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः॥

अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानञ्च दोषाय अनृतभाषणभीरुत्वसत्यवदन शीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्यो-

पलक्षणार्थत्वात्तेषाम्। तेच साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः कुत्र-ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह।

बृहस्पतिः। नव सप्तपञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।

उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्कदाचन॥

लिखितादिषु स एवाह

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः।

यदृच्छाः स्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः॥

दूतकः खटिकाग्राही कार्य्यमध्यगतस्तथा।

एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च॥

खटिकाग्राही गणकः एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षया नैकम्पृच्छेत्कदाचनेनोक्ताया अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थो ऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। त्र्यवराः साक्षिणोज्ञेया इति योगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेव लिखितादीना मुभयानुमतत्वग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वरः।

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्म्मवित्।

यद्यपि श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना इत्यादिविशेषणोपादानात् त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानन्तथापि तेषामुभयाननुमतानापि भवत्येवसाक्षित्वं द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्यैवेति भेदइति मिताक्षरा।

नारदोऽपि। उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः।

स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि।

आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः।

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक्।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः। इति॥

अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितवरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक् ।
कात्यायनः । अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते ।
अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥

याचित इति निःक्षेपविशेषणम् । न्यायतौल्यादन्यत्रापीति वाचस्पतिः । मदनरत्नस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितम् गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह । निःक्षेपविशेषणवैयर्थ्यादयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैव व्याख्याप्रख्याकुण्डलादिपण्यविवादे तन्निर्मातैकोऽपि साक्षीत्याह । स एव ।

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।
एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्त्तितः ॥

इदञ्च बहूनामसम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिप्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् । अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् । उक्तलक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पनां सूचयितुमसाक्षिणोऽपि स्मृतिषूक्ताः । उक्तलक्षणविप्रालाभेऽप्रतिषिद्धानुमत्यै श्राद्धे कतिपयप्रतिषेधवत् ।

नारदः । असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
वचनाद्दोषतो भेदात् स्वयमुक्तिर्मृतान्तर इति ।
श्रोत्रियाद्यास्तु वचनात्स्तेनाद्यादोषदर्शनात् ।
भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥
स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥
मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुः श्रावितादृते ।
वचनादसाक्षिणः श्रोत्रियाद्यानाह । स एव ।

श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृत इति ॥

तापसा वानप्रस्थाः प्रव्रजितादय इत्यादि शब्देन शङ्ख-वेनैकयोग्योपात्ताः पित्रा विवदमानादयो गृह्यन्ते । तथाच शङ्खः । पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थाश्चासाक्षिण इति । पित्रा विवदमाननिर्ग्रन्थयोर्दोषादप्यसाक्षित्वसम्भवे वचनादप्यसाक्षित्वेन विरोधः । दोषादसाक्षिणोऽपि तेनैव दर्शिताः ।

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥

चण्डाः कोपनाः । कितवा द्यूतकृतः । योगीश्वरस्त्वसाक्षित्वमात्र विवक्षया सर्वानेतानेकीकृत्याह ।

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ।
रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥
पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः ।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिण इति ॥

अत्र वृद्धग्रहणं श्रोत्रियादीनां वचनादसाक्षिणां नारदाद्युक्तानामुपलक्षणं स्त्रीबालादिग्रहणमन्येषामपदोषादसाक्षिणां स्मृत्यन्तराभिहितानाम् । आद्यग्रहणाद्भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्ते स्मृतान्तरस्य च ग्रहणम् । तत्र स्त्रिया असाक्षित्वं स्त्रीकृतव्यवहारातिरिक्ते स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति वचनात् । बालोऽप्राप्तव्यवहारः वृद्धोऽशीतिकावधिः मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो ग्रहाद्याविष्टः । अभिशस्तको महापातकाभिशस्तः स्वार्थे कः । रङ्गावतारी चारणः । पाषण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्-

पटलेख्यादिकारी । विकलः श्रोत्रेन्द्रियादि दोषवान् । पतितो निश्चितब्रह्महत्यादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसम्बन्धिविप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी सहाय एककार्यकारी रिपुः शत्रुरन्यतरस्य । साहसी बलावष्टम्भेन कार्य्यकारः । दृष्टदोषो दृष्टासत्यवचनः । निर्वृतो बन्धुभिस्त्यक्तः । भेदादसाक्षित्वं च संख्यागुणाख्ये ।

अन्यथा द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनास्तचः ॥
गुणि द्वैधे तु यत्र स्यात् ग्राह्या ये गुणवत्तमाः ।
बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमानिति ॥

याज्ञवल्क्यमन्वादिवचनविरोधापत्तिः ।

ननु साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।
तेषामेकोऽन्यथा ब्रूते भेदात्सर्वेऽथ साक्षिण इति ।

कात्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वे सर्वेषामेव भेदादसाक्षित्वमुक्तं तद्विरोध इति चेन्न । त्रयाणां साक्षिणामेकस्यान्यथा वादे द्वितीयस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वात्तृतीयस्य चैकतया तत्र साक्षितो न निर्णय इत्यत्र कात्यायनतात्पर्यात् । सत्प्रतिपक्षितावशिष्टानान्त्वनेकत्वे तत एव निर्णय इत्यत्र च याज्ञवल्क्यतात्पर्य्यात् । मूलभूतन्यायविरोधेऽनयो र्वचनयोरेवमवश्यं संकोच्यत्वादिति वाचस्पतिः । पञ्चषष्ठोऽपि साक्षिष्वधिकगुणस्य चैकस्याप्यन्यथावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिनां सर्वेषामन्येषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्य बहुवाक्यविरुद्धाभिधानादसाक्षित्वमिति सर्वेऽपि तेन साक्षिण इति न मन्वादिविरोध इति मदनरत्नकारः । वयन्तु गुणवत्वस्यैव यत-

मप्यन्धानां न पश्यति एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्चेत्यादि न्यायेन प्राधान्यात् गुणवतः साक्ष्यवादिनिर्दिष्टानामेकस्याप्यन्यथा वादित्वे संख्याधिक्येऽपि गुणवत्तरत्वाभावे सर्वेष्वसाक्षित्वं द्वैधे बहूनामित्यत्रापि विनिगमकान्तराभावे बहुत्वमेव विनिगमकमत एव संख्यानपेक्षमेवगुणवत्तमत्वमात्रं ग्राह्यवचनत्वे हेतुमाहेति ब्रूमः। स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृतं कात्यायनेन ॥

यः साक्षिनैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधम इति ॥

अयमत्र साक्षीति ज्ञानवानात्मरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरः स मृतो यस्येति मृतान्तरस्तस्यासाक्षित्वमपि सहेतुकं विवृतं नारदेनैव ।

योऽर्थस्तु श्रावितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि।
क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तर इति ॥

येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा योऽर्थः स्वीयः श्रावयितव्यः स्यात् श्रावणीयत्वेनाभिमतो भवेत्तस्मिन्नर्थि प्रत्यर्थिनोरन्यतरस्मिन्नसति मृते प्रोषिते वाऽभिमतार्थं वा निरूपिते स साक्षित्वं क कस्मिन्नर्थे वदतु कस्य वा कृते वदत्वित्यर्थः। सामान्यतो य आवयोः कश्चिद्व्यवहारसम्बन्धोऽस्ति तत्र त्वं साक्षिणा भाव्यमित्येतावन्मात्रमुक्तं विशिष्य च व्यवहारविषयो न तस्मै श्रावितः श्रावयिता च नास्ति स पृष्टोऽपि विशिष्य विषयाज्ञानादसाक्षीति यावत्। इदमेवाभिप्रेत्योक्तं मुमूर्षुः श्रावितादृत इति। मुमूर्षुग्रहणमश्रावणप्रयोजकाभावपरम्। तथा च स एव।

श्रावितो नातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः।
स्ततेऽपि तत्र साक्षी स्यादस्तु चान्वाहितादिष्वित्याह ॥

अत्र श्रोत्रियादयो न साक्षिणः कार्य्यास्तेषां रागादिशून्यानां सत्यवादित्वातिशयेऽपि तपःस्वाध्यायाग्निहोत्रादिव्यासङ्गेन श्रावितार्थविस्मरणसम्भवादतिपूज्यानां धर्माधिकरणप्रवेशाह्वानाद्यनौचित्याच्चेत्यर्थः। अश्रुतास्तु तत्वं जानन्तो भवन्त्येव साक्षिणः। अतएवोक्तमुभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यावित्यादि ॥ अन्यथा सर्वथा साक्षित्वनिषेधे तद्विरोधः स्यात्। तथा च नात्र हेतुरसत्यवादित्वप्रयोजको हेतुः स्तेनत्वादिनोदाहृत इत्यर्थः। वचनादित्यस्यापि साक्षित्वकरणनिषेधकवचनादित्यर्थः।

एको लुब्धस्त्वसाक्षीस्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि ये वृता इति मनुः।

अलुब्ध एकोऽपि पुमान् साक्षी भवति बह्व्यः शुच्यो लोभादिदोषरहिता अपि स्त्रियः साक्षिण्यो न भवन्ति तत्र हेतुः स्त्रीबुद्धेरिति। एको लुब्धस्त्वसाक्षीति मेधातिथिनान्याभिमतत्वेनेमम्पाठमभिप्रेत्यान्येत्वकारप्रश्लेषेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किं पुनर्लुब्ध इत्येवं व्याचक्षते। तथा द्वयोरभ्युक्तानम्भवति स्त्रियस्त्वलुब्धा बह्व्योऽपि न साक्ष्यार्हाः किन्तुताशुचय इति भणितम्। तत्रान्येत्वित्यस्वरसबीजमेतस्य प्रागेव निरस्तत्वात् स्त्रीसाक्ष्य पर्युदासायानुवादे तु यथोक्तपातेऽप्युपपत्ते स्तत्र चैकस्यालुब्धस्य पुंस्त्वेन प्रतिप्रसवपूर्व्वकं स्त्रीणां सर्व्वथा निषेधपरत्वे सन्दर्भसामञ्जस्य मिति। अलुब्ध इत्यकारप्रश्लेषं विनैव पूर्व्वपाठ एव लुब्धस्त्वेको न साक्षी अलुब्धस्त्वेकोऽपि पुमान् साक्षीति

जीमूतवाहनेनैवं व्याख्यातम्। तत्र लुब्धानां बहूनामप्यसा-
क्षित्वे एकपदवैयर्थ्य मिति व्यवहारतत्वे दूषणमुक्तं तदप्युत्तर-
वाक्यशेषत्वादस्य न सम्यगिति द्रष्टव्यम्। शुच्य इति ङीप्-
छान्दसो गुणवचनादुकारान्तादेव वोतो गुणवचनादिति तद्वि-
धानात् कृदिकारादक्तिन इति वा समर्थनीयम्। अन्येऽपि
स्त्रीव्यतिरिक्ता अपि रागद्वेषादिदोषो ये हता आक्रान्त-
चित्तास्तेऽपि न साक्षिणः। यद्यपि केच नष्टा असाक्षितया
पृथगप्युक्ता स्तथापि सर्वेषां पृष्टाक्रोटेन वक्तुमशक्यतया ऽनुक्त-
तत् सङ्ग्रहार्थमिदमुक्तम्। अतएव मेधातिथिः। सामान्य-
विशेषाभिधानं हि सर्वे ग्रन्थकारा अमन्यन्त इत्याह।
मनुरेव, नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः॥
न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुक कुशीलवौ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः।
अध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्यु र्न विकर्मकृत्।
न वृद्धो न शिशु र्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः॥
नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः।
न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्कर इति॥

अत्र सर्वैर्विशेषणै रसत्यसम्भावना विस्मरणादिकमसाक्ष्य
निमित्तमुपलक्ष्यते। अतएव वृद्धविकलेन्द्रिय विकर्मकृत्
तस्करादीनां गोवृषन्यायेन पुनरुपादानं अत्र बहवः शब्दाः
स्पष्टार्थाः। अन्ये मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते। अर्थ सम्ब-
न्धिन उत्तमर्णाधमर्णाद्याः उत्तमर्णोह्यधमर्णवचनेन पराजीय-
मान स्तदानीमेव रोषाविष्टोऽधमर्णाद्दृयं प्रत्यादातुं प्रयतत

इति तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्णस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुत्वेन संभाव्यते। उत्तमर्णो निर्धनो ऽधमर्णो स्वसांचितया धनं प्राप्य स्वस्मै तदर्पयिष्यतीति बुद्धा तदनुगुणवादी सम्भाव्यते। तथार्थः प्रयोजनन्तत् सम्बन्धिनो वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्या-द्येषां स्वप्रयोजनं सिसाधयिषितन्तेऽप्युपकारगन्धान्न साक्ष्या-र्हा इत्यादि सर्वत्र कौटसाक्ष्यसम्भावनोन्नेया दृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः। व्याध्यार्त्ता वचन विसंवादापादक व्याधि-पीडावन्तः। दूषिता अभिशस्ताः। नृपतेरसाक्षित्वं कृताभिप्रा-येणातो न प्राक्तन नारदोक्ति विरोधः लिङ्गस्थोऽपत्यादिः। सङ्गेभ्यो विनिर्गतः परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् वृत्त्या-नुपसेव्य नादस्याऽसत्यसम्भावना। अध्यधीनो बन्दकीकृतः तस्य तदाज्ञावशवर्त्तित्वात्। वक्तव्यो निन्दास्पदम् विकर्मकृत् अध-र्म्माभीरुः। वृद्धविकलेन्द्रियो वार्द्धकस्वभावहेतुकेन्द्रियवैक-ल्येन भेदः। आर्त्तः शोकेन।

नारदोऽपि। दास नैः कृतिकाश्चाव वृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्त कितवग्रामयाजकाः॥

महापथिक सामुद्रवणिक् प्रव्रजितातुराः।

व्यङ्गैक श्रोत्रियाचार हीनक्लीवकुशीलवाः॥

नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनो याज्ययाजकाः।

एकस्थाली सहायारिचर ज्ञातिसनाभयः॥

प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः।

गरदाग्निदकीनाश शूद्रापुत्त्रोपपातिताः॥

क्लान्तसाहसिकाश्रान्त निर्द्धूताम्यावसायिनः।

भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः।

भूताविष्ट नृपद्विष्ट वर्णनक्षत्र सूचकाः ।
अघशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्ग भगदृत्तयः ॥
कुनखिश्यावदन् श्वित्रिमित्रध्रुक् शठशौण्डिकाः ।
ऐन्द्रजालिक लुब्धोग्र श्रेणीगण विरोधिनः ॥
वधकश्चित्रकृत् मद्यः पतितः कूटकारकः ।
कुहकः प्रत्यवसित स्तस्करो राजपूरुषः ॥
मनुष्यपशुमांसास्थि मधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।
विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्द्धुषिकश्च यः ।
च्युतः स्वधर्म्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः ॥
पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः ।
श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद्द्वेष्यतामियात् ॥
तस्य तेभ्यो न साक्ष्यं स्याद्द्वेष्टारः सर्व एव ते ॥

नैःकृतिकः परापकारशीलः । चाक्रिकस्तैलिकः । प्रमत्तः सदाऽनवहितः महापथिको महापथगामी । सामुद्रवणिग्वहित्र वाही एकः श्रोत्रियो द्वयोरनुमतः । एकः श्रोत्रिय इति पृथग्वा प्रायश्चोक्तं च प्रागेव तत् । अपरार्केण तु युग्मैकेति पठित्वा युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम् । एकस्थाली सहाय एकपाकभोजीति । सहाय्यन्यतरसाहाय्यकारी मिश्रचण्डेश्वरौ । मदनरत्नाकरस्तु । एकस्थाली सहाय इति विशेषणद्वयं पृथक्कृत्य एकस्थाली स्थाल्यधिकरणकः पाकोलक्ष्यते । स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याचख्यौ । समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र नद्यृतश्चेति न कप् । अर्द्धपिप्पलीत्यादिवन्न ह्रस्व इति च समादधे । अरिचरः भूतपूर्वः शत्रुः । भूतपूर्वे चरट् । कल्पतरौ त्वरिधर इति पठित्वा

शास्त्रधर इति व्याख्यातम्। ज्ञातयः सगोत्राः सनाभयो मातुलतत्सुतमातृष्वस्त्रीयादयः। शैलूषः स्त्रीणां नर्तयिता। कुशीलवस्तु रङ्गोपजीवी नट इति भेदः। विषजीवी विषक्रयजीवीति मदनरत्ने। विषवैद्य इति जीवी रत्नाकरे। अहितुण्डिकः। सर्पक्रीड़ोपजीवी व्यालग्राही। कीनाशः कर्कशः क्षुद्रो वा। कृपण इति तु मदनरत्ने। उपपातित उपपातकीति कल्पतरुः। मदनरत्ने तूपपातक इति पठितम्। उप समीपम्पातकं यस्येति विरुद्धपातकयुक्त इति व्याख्यातञ्च। क्लान्तोऽतिखिन्नः अश्रान्तोऽनवरतकर्मकारीति मदनरत्ने। अशान्त इति पठित्वाऽयोग्यकर्मकारीति रत्नाकरे। निर्धूतो बान्धवैस्त्यक्त इति मदनरत्ने। ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्नाकरे। लोकभयशून्य इति भवदेवः। मूलं विप्रलम्भस्तत्कारीति कल्पतरुः। मूलकर्म तु कार्मणमित्यमरकोशात्तत्कारीति तु युक्तम्। अपराकेंण तु पौपिक इति पठित्वा पौपिकपूपादिविक्रयीति व्याख्यातम्। वर्षसूचको वृष्टिशकुनवेदी। नक्षत्रसूचको ज्यौतिषिकः। अघशंसी परकीयपापप्रकाशकः। हीनाङ्ग उचितपरिमाणाति न्यूनाङ्गः। व्यङ्गस्तु छिन्नाङ्गुल्यादिरिति भेदः। भगवृत्तिर्भार्य्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी षण्ढः वृषभनर्त्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः। कुहको दाम्भिकः। प्रत्यवसितः प्रव्रज्यादिच्युतः। कुलिको राज्ञा व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः। अस्य च साक्षित्वकरणे निषेधो विधिस्त्वकृतसाक्ष्य इति कल्पतरुः। मदनरत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणास्तदधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम्।

सूचको राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं स्वस्मै तन्निवेदने नियुक्तः। भेदकृन्मित्रादि प्रीतिभङ्गकर्त्ता। श्रेण्यादिष्वित्यस्यायमर्थः। येषु श्रेण्यादिषु यस्यैकापि द्वेष्यतां गता तामान्तदीयविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः सर्वे एव न साक्षिणस्तत्र हेतुर्द्वेष्टारः सर्व एव त इति। तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकद्वेष्यनुरोधकृतवैरनिर्य्यातनार्थमन्यथा वादित्वसम्भवात्। अतएव नारदः।

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्रीपापाभ्यां स्याच्च कूटकृत्।
विब्रूयाद्बान्धवस्नेहाद्वैरनिर्य्यातनाद्‌रिरिति।

कात्यायनः। तद्वृत्ति जीविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः।

तद्बन्धु सुहृदो भृत्या आप्तास्ते तु न साक्षिणः।
मातृष्वसुः सुताश्चैव पितृष्वसृसुतास्तथा।
मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्य्यसुतमातुलाः॥
एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्।
कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः॥
पिता बन्धु पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा॥

तथा बृहस्पतिः। मातुःपिता पितृव्यस्य भार्य्यायाभ्रातृमातुलौ।

भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्व साक्षिणः॥
परस्त्रीपानसक्ताश्च कितवाः सर्वदूषकाः।
उन्मत्तार्त्ताः साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिण इति॥

अत्र मातृष्वस्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थिनोरन्यतरस्य एतादृशसम्बन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र वैरसम्भवादिति ध्येयम्। शङ्खलिखितौ। शुल्कगुल्माधिकृतौ दूतो वेष्टितशिराः स्त्रियोगुरुकुलवासिनः परिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थाः शङ्का व्यालग्राहिण इति अत्राऽसाक्षिण इति प्रकृतं

शुल्काधिकृतः शुल्कग्रहणस्थानाधिकारी । गुल्मः स्वस्थान-निवेशितः पदाति समूहस्तदधिकृतः वेष्टितशिराः उद्धतवेषो-मूर्द्ध्व्याध्यभिभूतो वा इतरे प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च । अनेन प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् ।

यथाह मनुः । लोभान्मोहाद्भयात्क्रोधान्मैत्यात्कामात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यत इति॥

असाक्षित्वेनोक्तानां क्वचित्प्रतिप्रसवमाह नारदः ।

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैष्कृतिकादयः ।

कार्य्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्य्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥

मनुरप्येवमेव द्वितीयं वचनं पठितवान् । इदञ्चाऽसत्य-वादित्वनिश्चयाभावे साक्ष्यन्तरस्य तद्गुणविशिष्टस्यासम्भवे बो-ध्यम् । स्त्रीसंग्रहणादिषु योगीश्वरः ।

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्य्ये पारुष्य साहसे ।

अत्र च मनुष्यमारणञ्चौर्य्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमु-भयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधमिति वचनात् स्त्रीसंग्रहदीनां सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टम्भेन क्रियमाणानान्तेषामसाहस-त्वात् तत्सङ्ग्रहार्थन्ततः पृथगुपादानम् । उशनाः ।

दासोऽन्धोवधिरः कुष्ठी स्त्री बालः स्थविरादयः ।

एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥

अनभिसम्बन्धा विवादगोचरीभूतार्थाऽसम्बन्धिनः । अपक्ष-पातिन इति मदनरत्ने ।

मनुनारदौ । साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ।

मनुः । अनुभावीति यः कश्चित्कुर्य्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।

अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि वात्यये ॥

अनुभावी तदर्थानुभवशीलः । यत्तु ।

ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययिके चापि परीक्षा कुत्रचित्स्मृतेति ।

परीक्षाभिधानन्तस्य स्पष्टाऽसत्यवादिदोषविषयमत एव कुत्रचिदित्युक्तम् । अस्मिंश्च प्रघट्टके प्रकटदोषानभिषङ्गे क्वचित्कविसम्वादादिदोषपुरस्कारेण सहसादिसाक्षिता न कथा करणीयेत्यत्र तात्पर्य्यम् । अतएव विज्ञान योगिनोक्तम् । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि न साक्षिणो भवति सत्याभावादिति हेतोरनपगमादिति । अपराकोंऽपि सर्वो न तु गुणवानेवेत्यर्थः । दोषवां स्तत्रापि परिहरणीय एव । वक्तृदोषाणां वचनप्रामाण्यहेतुत्वादित्याह । तस्यापि सर्वदोषाभावेन तात्पर्य्यं प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । यत्तु केनचिदुक्तं साक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवा यथाश्रुता एव ग्राह्या अन्यथा तत्र तत्र तत्तद्विशेषणोपादानमनर्थकमुपलक्षणं वा प्रसज्येतेति । तद्बालिश्यम् । न्यायमूलकत्वात्तेषान्तदविरोधेनैव नेयत्वात् । अतएव न्यूनाधिकविशेषणोपादानमविरुद्धम् । अदृष्टार्थत्वे तद्विरोधो दुष्परिहरः स्यात् । एवमन्यतरेण साक्षिषूपन्यस्तेषु सत्सु तद्दोषेष्वपरस्तासुपन्यस्तेऽसद्दुद्भावने दण्ड इत्याह ।

बृहस्पति:। साक्षिणोऽर्थी समुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दूषयेत्।
अदुष्टान् दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हतीति॥

तत्समं विवादविषयसममिति बहवस्तदर्था विषयविवादेष्व-व्यापकमिति तत्समं कूटसाक्षिदण्डसममिति व्याख्येयम्। साक्षिदूषणेऽन्यतरेणोद्भाविते प्रत्यक्षेषु बाल्यादिदूषणेषु तेनैव निर्णय:। अयोग्येषु लोकप्रसिध्यादिना न साक्ष्यन्तरेण अन-वस्थापत्ते:। तथा च व्यास:।

सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात्॥
अन्यैस्तु साक्षिभि: साध्ये हृणे पूर्वसाक्षिणाम्।
ह्यनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवादिति॥

असाध्यं लोकादि सिद्धत्वात्साधनार्हं यत इति हेतु-गर्भमिति। दोषवर्जनादनवस्थादोषाभावादित्यर्थ:। यद्यपि लोकसभ्यप्रसिद्धिरपि साक्षिप्रसिद्धिरेव पर्य्यवस्यति। तथापि तत्र साक्षित्वोद्भावनानपेक्षत्वान्नानवस्था। अतएवाति गूढ-वादिमात्र विदितदूषणं साधनमन्यतरेणालौकिकप्रमाणेन क्रियमाणं न दुष्यतीत्यभिप्राय:। न च साक्षिदूषणविभावनं व्यवहारान्तरत्वादयुक्तमिति वाच्यम्। प्रस्तुतोपयोगित्वेनार्था-न्तरत्वानापत्ते:। कात्यायन: स्फुटमेतदेवाह।

प्रत्यर्थिनार्थिनावापि साक्षिदूषणसाधने।
प्रस्तुतार्थोपयोगित्वाद्व्यवहारान्तरं नचेति॥

अविद्यमानदोषोद्भावनेऽर्थिप्रत्यर्थिनो वैकल्पिकौ हानि दण्डौ अन्यतराज्ज्ञाता राज्ञा सभ्यैरेव वा ज्ञाता: साक्षिदोषा-स्तदा तैरेव साक्षित्वेनोपादेया इति। स एवाह।

नातथ्येन प्रमाणन्तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।
मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्साध्यार्थाद्वापि हीयते ॥
प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।
गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनादिति ॥

ये गूढाः प्रत्यर्थिना नज्ञातास्ते काले साक्षिवादात्पूर्वकाले कार्य्या इति शेषः । शास्त्रप्रदर्शनात् । दुष्टानां शास्त्रे साक्षित्वेनानुपादेयत्वदर्शनात् । छलं निरस्येति च छल निरासस्यावश्यकत्वादिति तात्पर्य्यार्थः । साक्षिभिरुक्ते शास्त्रे दोषोद्भावनन्तेषां न कार्य्यमित्याह ।

बृहस्पतिः । लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणाञ्चैव ये स्मृताः ।
वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान्नदूषयेत् ॥

न दूषयेद्दोषत्वेन नोपादद्यात्सभ्यो राजेत्यर्थात् । पश्चादुक्तौ दण्डमथाह ।

कात्यायनः । उक्तोऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् ।
न च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तच्च दण्डनिरूपणप्रस्तावे विवेचयिष्यामः । अन्यतरोद्भाविता दोषाः स्वीयास्तैरेव यः साक्ष्युद्भावयिता तत्राह विष्णुः ।
लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्य्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥

पत्रेऽभिलिखितान् सर्वान् दोषान् प्रतीते साक्षिणाम् उत्तरं परिहारं वाच्याः । वाच्यनीया इति पूर्ववचनार्थः । यस्य साक्षिणो लेख्यं वा यदुद्भावितं परेण दूषितं स यावत्तन्नविशोधयेत्तद्दोषरहितन्नकुर्य्यात्तावत्तत्र प्रमाणाभासत्वसाक्षीवनपातेन प्रमाणेन तस्य तत्कार्य्यं न सिद्ध्यदिति द्वितीयवचनार्थः ।

इदञ्च सभाक्षोभादिना साक्षिणां स्वदोषपरिहाराक्षमतायां द्रष्टव्यम्। तदिति लेख्यञ्च साक्षिणश्चेति द्वन्द्वे नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्च तस्यान्यतरस्यामिति नपुंसकैकवद्भावौ। अन्यतरः साक्षिदोषमुद्भाव्य यदि तं भावयितुन्न शक्नोति तदा स दण्ड्यः। साधिते तु दोषे त्याज्याः। अर्थोऽपि प्रमाणान्तरमनुपन्यस्यन् पराजीयत इत्येतदाह व्यासः।

अभावयन्दमन्दाप्यो दूषणं साक्षिणं स्फुटम्।
भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः॥
जितः सविनयन्दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा।
यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्त्वे व्यवस्थित इति॥

विनयं दण्डं स वादी। सदनरत्ते तु सविनयं विनयः शिक्षा तत्सहितं यथा तथा दाप्यो विवादविषयीभूतधनमिति शेष इति व्याख्यातं तज्जित इत्यनेनैव साधितधनदानस्यार्थसिद्धत्वेन निरर्थकाध्याहारदोषापत्तेः क्लिष्टत्वाच्चोपेक्ष्यम्। यस्तु विवादविषयीभूतार्थानभिज्ञान् विपरीताभिज्ञान्वा भयलोभादिप्रदर्शनेन स्वानुकूलं वादयति। तस्य दण्डमाह। कात्यायनः। येन कार्य्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः।

गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्य्यान्निर्विषयन्तत इति॥

सर्वस्वमिति गुरुलघुपराधानुसारेण दण्डतारतम्योपलक्षणम्। निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थशून्यम्। ततः कूटसाक्ष्यकरणात्। साक्षि दोषानुद्भावनेऽपि सदस्येन सभापतिनैवैते परीक्ष्योपादेयाः। तथाच कात्यायनः।

उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम्।

बृहस्पतिरपि। उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णेङ्गि-

तादिभिरिति। स्वरवर्णेङ्गितानि मनुयोगीश्वरोक्तानि हीन-निरूपणविहितानि। नारदोऽप्याह।

यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते।
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकञ्चानुधावति॥
काशत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णन्निश्वसत्यपि।
विलिखत्यवनीं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत्॥
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा।
शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्द्ध्वं तिर्य्यङ्निरीक्षते॥
त्वरमाण इवाबद्धमपृष्टो बहु भाषते।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्॥

अवक्रमस्ववद्धम्। विनयेच्छिक्षयेद्यथा कौटसाक्ष्याद्बिभेतीत्यर्थः। न तु दण्डयेदित्यर्थः। प्राकृति वैदिकविकारविवेकस्य दुःखशक्यत्वात्। सम्भावनामात्रेण च दण्डनस्यान्याय्यत्वादिति उक्तम्। मदनरत्ने त्वाविद्धमिति पठित्वा कुलमिति व्याख्यातम्। शङ्खलिखितावपि मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्याद्दुष्टलक्षणं शास्त्यन्तिर्यक्प्रेक्षते समन्तादेवावलोकयति। अकस्मान्मूत्रं पुरीषं विसृजति देशाद्देशङ्गच्छति पाणिना पाणिं पीडयति नखान्निकृन्तति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्विद्यति चास्य ललाटञ्च चक्षुर्न च वाचं प्रतिपूजयत्यकस्माद्द्दाति प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं परामृशति शिरः प्रकम्पत्योष्ठौ निर्भुजति सृक्कणी परिलेढि श्वसिति विस्मितः कर्म्मस्वमहत्स्वपि भ्रुवौ संहरति तुष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति एवमादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलादिति। अकस्मादिति तूष्णीमिति

च यथा योगमनेकत्व सम्बन्धनीयम्। अन्यत्र प्रकृतिशीला-दिति। प्रकृत्या स्वभावान्नशीलन्तिर्यक् प्रेक्षणादिधर्म्मो यस्य स तथोक्तस्ततोऽन्यत्रैतानि दुष्टकृल्लक्षणानि एते अवान्तरवैल-क्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तु तत्त्वानुसरणङ्कर-णीयमिति सूचितम्। एवं गुणवत्तया दोषाभाववत्तया च परीक्षितान् साक्षिणो विवादास्पदीभूतमर्थं पृच्छेदित्याह। कात्यायनः। देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृते द्विजान्।

उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वा शुचिः शुचीन्॥

सम्भान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थि प्रत्यर्थिसन्निधौ।

प्राड्विवाके नियुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन्॥

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थं कार्य्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः।

तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता॥

अर्थि प्रत्यर्थि सन्निधिवद्बहुवाश्वादिगोचरविवादेषु केषु चित्तत् सान्निध्यमपेक्षितव्यमित्यप्याह। सएव।

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ।

प्रत्यक्षं वादयेत्साक्ष्यं न परोक्षे कथञ्चन॥

अर्थस्योपरि कर्त्तव्यन्तयोरपि विना क्वचित्।

चतुष्पादेषु धर्म्मोऽयं द्विपादस्थावरेषु च॥

तौल्यङ्गणिम सानार्हमभावेऽपि हि वादयेत्।

क्रियाकारकेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथा॥

तयोर्वादिनोर्विनापीति सम्बन्धमात्र विवक्षया षष्ठी अपि शब्दात् कैमुतिकन्यायेन तदुभयसन्निधानेन तात्पर्य्यम्। किन्तु साध्यार्थसान्निध्यावश्यकतायाम्। यद्वोभयासन्निधिप्रत्यर्थसा-न्निध्यानुसात्यर्थः। तेन कथञ्चित्प्रत्यर्थ्यं सन्निधानेऽपि साक्षि

प्रश्ने न दोषः। क्वचिदित्यस्यैव विवरणं चतुष्पादे
तौल्यन्तोलनार्थं सुवर्णादि। गणिमङ्गणनार्थं
मेयं मानार्थं गोधूमादि अभावेऽपि साक्ष्यार्थं सा
क्रियाकारक व्यवहारास्तेषु वधरूप विवादप
शिवलिङ्गप्रतिमादिसन्निधाने प्रष्टव्या इत्यथाह।

वधे च प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छव सन्निधौ।
तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्॥

चिह्नस्य वधचिह्नस्याभियोज्यसम्बन्धिनोऽभा
वादयेत्। अन्यथा तत्सद्भावे नैव वादयेत्साक्ष्यं
निर्णय सम्भवादित्युत्तरार्थानुवादः॥ विधेयस्तु प
स तुष्ट एव उपस्थापिताः साक्षिणोऽविलम्बे
इत्यप्युक्तन्तेनैव।

न कालहरणं कार्य्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे।
महान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्ति लक्षणः।

ते च साक्षिणः शपथैः पूर्वं प्रष्टव्या इत्याह ना

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम्।
समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक्

तच्च साक्ष्यं क्वचिद्विषये मिलितैर्वक्तव्यं क्व
इत्याह। वशिष्ठः।

समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यन्तु तथैव तत्।
विभिन्नैरेव यत्कार्य्यं वक्तव्यं तत्पृथक् पृथक्।
भिन्नकाले तु यत्कार्य्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः।
एकैकं वादयेत् तत्र विधिरेषः प्रकीर्त्तितः॥

यत्कार्य्यं दृष्टमनुषङ्ग। यत्तु गौतमेनोक्तम्। ना

